

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Dövlət Universiteti

Hüquq fakültəsi
Beynəlxalq ümumi hüquq kafedrası

Əyani şöbənin (bakalavr pilləsi) 4-cü
kurs tələbəsi Şəmistanlı Aytac Rəfayil
qızının

“Sülhün təmin edilməsi və müharibənin qarşısının alınmasının beynəlxalq
hüquqi vasitələrinin ümumi xarakteristikası”
mövzusunda

Buraxılış işi

Kafedra müdiri:
h.e.d., professor R.F.Məmmədov

Elmi rəhbər:
h.f.d., dosent Z.Ə.Axundova

BAKI – 2013

Mündəricat

Giriş.....	3
I fəsil. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun anlayışı, mənbələri, məqsədləri və ümumi xarakteristikası	
1.1.“Sülh və müharibə” problemi. Tarixi yanaşma.....	8
1.2.Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun anlayışı, mənbələri, prinsipləri.....	13
1.3.Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsinin beynəlxalq hüquqi vasitələrinin ümumi təsnifatı.....	20
II fəsil. Beynəlxalq mübahisələrin nizama salınmasının dinc vasitələri	
2.1.Beynəlxalq mübahisə anlayışı və növləri.....	26
2.2.Beynəlxalq mübahisələrin nizama salınmasının diplomatik vasitələri.....	30
2.3.Beynəlxalq mübahisələrin nizama salınmasının məhkəmə vasitələri.....	38
III fəsil. Mübahisələrin beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həll olunması.	
3.1.Mübahisələrə baxılması sahəsində beynəlxalq təşkilatların anlayışı, rolu, növləri.....	51
3.2.Mübahisələrə BMT çərçivəsində baxılması.....	52
3.3.Mübahisələrin həll olunmasında regional təşkilatların rolu.....	56
Nəticə.....	67
Ədəbiyyat siyahısı.....	69

Giriş

Problemin aktuallığı. Bəşər cəmiyyətinin bütün inkişaf tarixi boyu müxtəlif cəmiyyətlər həmişə yaxşı gələcəyə və çiçəklənməyə can atmışlar. Lakin bu arzu müxtəlif ənənələrə malik olan və müxtəlif dillərdə danışan digər insan qrupları ilə birgə mövcud olmaq zərurəti ilə kəsişmişdir. Bu isə öz növbəsində ziddiyyətlərə, konfliktlərə səbəb olmuş, tarixən çoxsaylı mübahisələr, müharibələrlə müşayiət olunmuşdur. Bütün tarix boyu insanlar sülh arzusunda olmuşlar. Müharibə və sülh məsələsi müasir beynəlxalq münasibətlərin əsas məsələsidir. Ümumi sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemi müasir beynəlxalq hüququn əsasını təşkil edir.

Bəşər tarixi qanlı müharibələrin fasiləsiz zəncirini xatırladır. Həqiqətən də statistika göstərir ki, son 5000 il ərzində təxminən 14000 müharibə olmuşdur və bu müharibələrdə təxminən 5000 milyon insan həlak olmuşdur. Son 3400 il ərzində Yerdə cəmi 250 il ümumdünya sülh olmuşdur. Müharibələrin fasiləsiz olaraq baş verməsi ona dəlalət edir ki, onları bəşər cəmiyyətində dərin kökləri olan səbəblər doğurur. Bu səbəbləri aradan qaldırmadan isə əbədi sülh utopiyadır [9,s.7]. Lakin müharibələrə heç bir qanuna tabe olmayan hadisə kimi baxılmamalıdır. Cəmiyyət sivilizasiyasının yüksəlişi, müharibənin məhvəddici dəhşətinin dərkə, həmçinin beynəlxalq hüququn müsbət təsiri müharibələrin qarşısının alınması üçün mühüm şərtidir.

Müharibəyə münasibətdə alman mütəfəkkirləri İ.Kant və F.Hegelin fikirləri də diqqəti cəlb edir. Kant belə hesab edirdi ki, ictimai inkişafın müəyyən səviyyəsi üçün müharibə dövlətlər arasında münasibətlərdə hüququn həyata keçirilməsi üçün yeganə vasitədir. Lakin bəşəriyyətin inkişafı nəticəsində müharibələr getdikcə azalır və müəyyən vaxtda onlar tamamilə aradan qalxacaqdır. Kant “Əbədi sülhə doğru” traktatında sülhə doğru hərəkəti müharibəni beynəlxalq münasibətlərin forması kimi son nəticədə istisna edən qarşısızalmaz mütərəqqi proses, özünəməxsus tarixi zərurət kimi xarakterizə etmişdir. O, belə hesab edirdi ki, müharibənin qarşısının beynəlxalq müqavilə yolu ilə almaq mümkün olmasa, onda

bizim sivilizasiyanı məhvədicı müharibədən sonra “bəşəriyyətin nəhəng qəbristanlığında” əbədi sülh gözləyir.

Müharibələrin səbəb olduğu dağıntılar onların mənasızlığı çoxdandır ki, insanların müharibələrə tamamilə son qoyulması, xalqların bir-birinə məhəbbəti, inamı və dostluğu şəraitində yaşaması mümkünlüyü üzərində düşünməyə vadar edir. Həqiqətən də qədim zamanlardan başlayaraq hal-hazırkı dövrə qədər bu sahədə müəyyən cəhdlər edilmişdir. Lakin bu cəhdlərin xeyirxah nəticələri təəssüf ki, çox azdır.

Müharibələrə son qoyulması düşüncəsi bəzi mütəfəkkirlər tərəfindən daha da inkişaf etdirilərək “əbədi sülh” ideyası kimi irəli sürülmüşdür. Bu məsələ ilə bağlı abbat San Pyer, İmmanuel Kantın traktatları xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Sülh uğrunda aparılan təbliğat sözsüz ki, özünün müəyyən bəhrələrini vermişdir. İctimai şüurda təcricən müharibənin bəyənilməsindən onun pislənilməsinə doğru dönüş baş vermiş, müharibələr bir çox hüquqi sənədlərdə, müqavilələrdə dövlətlərarası münasibətlərin həlli vasitəsi kimi qadağan olunmuşdur.

Beləliklə bəşər cəmiyyətinin çox böyük bir “bəla”sına çevrilmiş müharibənin qarşısının alınması, sülhün təmin edilməsi çox mühümdür. Dünyada sülhün və təhlükəsizliyin təmininin beynəlxalq hüquqi vasitələri hələ ki, dövlətlər arasında dinc münasibətlərin tam təminatı kimi çıxış edə bilmir. Müasir beynəlxalq münasibətlərdə silahlı münaqişələrə səbəb olan mənbələr mövcud olmaqda davam edir. Müharibə aparılması vasitələrinin inkişafındakı texniki tərəqqi müharibələrin dağdıcılıq qüvvəsini daha da gücləndirir. Son dövrlərin silahlı münaqişələri daha çox mülki əhalinin müharibə qurbanlarına çevrilməsinə səbəb olur.

Yeni dünya müharibəsi kabusu artıq keçmişdə qalsa da, xalqların təhlükəsizliyi və sülhün əsaslı təminindən danışmaq hələ tezdir. Müharibə və Sülh Beynəlxalq İnstitutunun hesablamalarına görə başa çatmaqda olan əsrin son onilliyinin hesabına 100-dən artıq fəal silahlı münaqişə düşür. Bu isə silahlı münaqişələr zamanı zorakılığın cövlan etməsinin qarşısının alınması zəruriliyini, deməli, deməli beynəlxalq humanitar hüquq normalarına riayət olunmasını tələb

edir. Bəşəriyyət hələlik müharibənin qarşısını almaq iqtidarında olmasa da, onun qanun və adətlərinin humanistləşdirilməsi yolu ilə gedir. Bu cür humanizm ideyalarına xidmət edən Cenevrə Konvensiyalarına qoşularkən dövlətlər fərdi maraq güdməməli, hamısı bir yerdə ümumi məqsədə- Konvensiyanın müddələrinin həyata keçirilməsinə nail olunmasına çalışmalıdır [27,s.960].

Son illər Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrə intensiv surətdə qoşulması ilə səciyyəvidir. Dövlətin beynəlxalq müqavilələr üzrə öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirməsi (pacta sunt servanta) beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş (jus cogens) prinsiplərindəndir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 10-cu maddəsinə əsasən AR başqa dövlətlərlə münasibətini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur. Respublikamız pacta sunt servanta prinsipinə sadıq qalaraq beynəlxalq öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirir.

Buraxılış işinin tədqiqat obyektini sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasının beynəlxalq hüquqi vasitələridir. Burada tədqiqat prosesi obyektiv reallığa əsaslanır, yəni bilavasitə beynəlxalq müqavilələr və aktlarda göstərilmiş aktlardan bəhs olunur.

Tədqiqatın əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, əldə olunmuş biliklər əsasında düzgün, obyektiv və hərtərəfli olaraq beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasının anlayışını, prinsiplərini, mənbələrini, onun ayrı-ayrı hüquqi vasitələrini araşdırmaq və onlara qiymət verməkdir.

Buraxılış işində yekun nəticəyə gəlmək üçün aparılmış tədqiqat prosesində aşağıdakı məsələləri aydınlaşdırmaq lazımdır:

- İnsan cəmiyyəti yarandığı gündən böyük müzakirələrə səbəb olmuş sülh və müharibə problemini, onun tarixi inkişaf prosesini;
- Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasının anlayışını, mənbələrini, prinsiplərini, ayrı-ayrı növlərini;
- Beynəlxalq hüququn dinc həlli vasitələrinin anlayışı;
- Mübahisələrin sülh yolu ilə həll olunmasının diplomatik və məhkəmə həlli vasitələrini;

- Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında beynəlxalq təşkilatların rolu.

Buraxılış işində istifadə olunmuş mənbələrin xarakteristikası. İlk növbədə BMT Nizamnaməsi, 1899 və 1907-ci illər Haaqa Konvensiyaları, mübahisələrin həll olunması və təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində beynəlxalq hüquqi aktlar, müqavilələr; ikincisi, dərc edilmiş hüquqi praktika və rəsmi nəşrlər. Tədqiqat prosesində nəzəri və metodoloji baza qismində beynəlxalq razılışmalar, yerli və xarici müəlliflərin dərs vəsaitləri, monoqrafiyalar aiddir.

İşin yazılmasında və məsələnin ətraflı tədqiq olunmasında formal-hüquqi metod, sistemli yanaşma metodu, kompleks tədqiqat və müqayisəli araşdırma metodundan istifadə olunmuşdur.

Buraxılış işinin strukturuna aiddir: titul səhifəsi, giriş, hər biri üç hissəyə bölünmüş 3 fəsil, nəticə hissəsi və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı. Giriş hissəsində ilk növbədə problemin aktuallığı məsələsinə toxunulub. I fəsil üç paragrafdan ibarətdir. 1-ci paragraf “sülh və müharibə” probleminə və ona dair tarixi yanaşmaya həsr olunmuşdur. Məlumdur ki bu problem demək olar ki, insan cəmiyyəti ilə eyni vaxtda yaranmışdır, odur ki, hələ qədim dövrdən başlayaraq mütəffəkkirlər bir problemin aradan qaldırılmasının üsul və vasitələrini işləyib hazırlamağa çalışmışlar. 2-ci paragraf beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun anlayışı, mənbələri və prinsiplərinə həsr olunmuşdur. Təhlükəsizlik problemi artıq dövlətlərin ümumi işinə çevrilmişdir. Bu problemin həlli isə artıq beynəlxalq çərçivədə həll olunur, ümumi qayda-qanun yaradılır. Beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş bu müqavilələr beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun bilavasitə mənbələrinə çevrilir. 3-cü paragraf isə təhlükəsizliyin təmin edilməsinin beynəlxalq hüquqi vasitələrinin ümumi təsnifatına həsr olunmuşdur. Burada hüquqi vasitələr sadalanır və onlar haqqında ətraflı şərh olunur. 2-ci fəsil isə beynəlxalq mübahisələrin nizama salınmasının dinc vasitələrindən bəhs olunur. Bu fəsildə mübahisələrin anlayışı, və ayrı-ayrı növləri tədqiq olunur. 3-cü fəsildə isə beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rola malik olan beynəlxalq təşkilatlardan, BMT və digər regional təşkilatlardan danışılır. Nəticə hissəsində isə qarşıya qoyulmuş problemin həllinə nə dərəcədə nail olunub-olunmaması öyrənilir

və tədqiqat zamanı hansı qənaətə gəlindiğini, hansı məsələlərin araşdırıldığı göstərilir.

Buraxılış işi 71 kompüter səhifəsindən ibarətdir.

I fəsil. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun anlayışı, mənbələri, məqsədləri və ümumi xarakteristikası

1.1. “Sülh və müharibə” problemi. Tarixi yanaşma.

“Sülh və müharibə” problemi beynəlxalq münasibətlərdə geniş müzakirə olunan mövzulardan biridir. Çünki insanlar, cəmiyyətlər və dövlətlərarası münasibətlərin vəziyyəti əsasən bu iki terminlə ifadə olunur. Beləcə, müharibənin qarşısının alınması yolları və sülhün təmini üçün araşdırmaların aparılması beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin əsas məsələsi kimi çıxış edir.

Bu problem hələ qədimlərdən filosofların, tarixçilərin əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur. Əsas tarixi mənbələr Qədim Yunanıstan klassikləri və qədim şəhər-dövlətlərindən gəlir. Bu dövrdə dövlətin digər cəmiyyətlərlə qarşılıqlı münasibətlərində əks olunan iki ideya ənənəsi meydana çıxmışdı: Birinci ənənə Fukididin adı ilə bağlıdır və “Peloponnes müharibəsi tarixi səkkiz kitabda” əsərində öz əksini tapıb. Ona görə, gücün tətbiqi güclünün əsas siyasi davranışıdır, konfliktlər isə insan təbiətindən meydana çıxan təbii vəziyyətdir. İkinci əks ənənə nisbətən daha gec yaranmış və stoiklər məktəbi ilə bağlıdır. Onlar Platonun fikirlərini davam etdirərək insanların irqi, milli, dini mənsubluqlarından asılı olmayaraq universal fikir əsasında yaradılan dünyanın vahidliyini qeyd edirdilər. Bu fikirlər Siseronda da öz əksini tapmışdı. O, “xalqların hüququnun” (jus gentium) hakim olduğu ümumdünya cəmiyyətinin yaradılmasını müdafiə edirdi. Lakin bununla belə, Roma hüququnda “müharibə hüququ” da (jus ad bellum) ayrılmaz element olaraq qalırdı. Bütün bu dilemma-ikilik tarix boyu bərabər mövcud olmuşdur. Sülh və ya müharibə-hansı daha vacib və daimidir? Bu sual ətrafında daimi iki qrup tədqiqatçılar toplanmışdır.

Bu problemlə bağlı fəlsəfi fikirlər yeni dövr mənbələrində daha geniş əks olunmuşdur. Artıq bu dövrdən başlayaraq müharibələrin qarşısının alınması və sülhün təmini ilə bağlı pessimist və optimist ideyalar iki yanaşma kimi ayrılmağa başlamışdır [26,s.29].

Birinci yanaşmanı təmsil edən N.Makiavelli insanların güc tətbiqinə meyilli olmasını nəzərə alaraq müharibəni qaçılmaz və xalqlar arasında razılığa gəlməyi isə qeyri-mümkün hesab edir. O deyirdi ki, müharibə ona lazım olan üçün ədalətlidir, buna görə də dövlətlər müharibəyə başlamaq haqqında qərar qəbul edən zaman heç bir məhdudiyət hiss etməməlidir. Digər bir nümayəndə T.Hobbs “Leviatan” əsərində insanın təbiətə ehoist varlıq olduğunu və onda hakimiyyət arzusu gizləndiyini qeyd edir. Nə qədər ki, insanları idarə edə biləcək bir qüvvə mövcud deyil, onlar daimi müharibə vəziyyətində olacaqlar. Qarşılıqlı məhvdən çəkinən insanlar ictimai müqavilə bağlayırlar və nəticədə dövlət yaranır. Əgər ayrı-ayrı insanlar arasında münasibətlərin təbii haldan vətəndaş cəmiyyətinə keçməsi mümkündürsə, beynəlxalq ictimaiyyət haqqında bunu demək mümkün deyil. Burada anarxiya hökm sürür və dövlətlər arasında münasibətlərdə yeganə nizamlayıcı gücdür. Bu dövrdə xüsusən, Klauzevitsin “Müharibə haqqında” əsəri təqdirəlayiqdir. O, müharibənin siyasi mahiyyətini müəyyən etmiş və onu dövlətin adından icra olunan rəşional bir akt adlandırmışdır. Onun fikrincə, bütün müharibələrin əsasında siyasi məqsədlər durur, buna görə də müharibə siyasətin digər vasitələrlə davam etdirilməsidir. Beləliklə, realizmin fəlsəfi əsaslarını təşkil edən bu mənbələr əsas diqqəti dövlətlər arasında gücə əsaslanan münasibətlərə yönəlmiş və “sülh və müharibə” problemində əsas üstünlüyü müharibəyə vermişlər.

İkinci yanaşma dövlətlər arasında güc münasibətlərinin beynəlxalq institut və əxlaqi-hüquqi normalarla əvəz edilməsinin mümkünlüyünü irəli sürürdü. Bu fikirlərin tərəfdarı olan E.Rotterdamlı “Sülhdən giley” traktatında beynəlxalq münasibətlərdə güc tətbiq etmənin məhdudlaşdırılmasını elan edir və müharibəni deyil, məhz sülhü bəşər mədəniyyətinin ən ali dəyəri hesab edir. Bu istiqamətin əsas müdafiəçisi olan H.Qrotsi “Müharibə və sülh hüququ” əsərində dövlətlərin münasibətlərinə hüquqi çərçivədən baxmağın vacibliyini qeyd edir. Onun fikrincə, müharibənin mümkünlüyü beynəlxalq həyatın qanunları ilə hüquqləşdirilməlidir, çünki müharibə istənilən dövlət tərəfindən özbaşına atılan addım olmamalıdır. İdealizmin digər tərəfdarı İ. Kant isə “Əbədi sülh” layihəsində “sülh və müharibə”

problemini insanların maraqları və hüquqlarının müdafiəsi mövqeyindən həll etməyə çalışır. Kanta görə müharibə insanın varlıq kimi mövcudluq vəzifəsinə ziddir. Beləcə, idealizmin tarixi mənbələri əsas üstünlüyü sülhə verir.

Yeni dövrdə hansı yanaşmanın daha üstün mövqe tutduğunu demək bir qədər asan deyildi. Lakin dövlətlərin çoxəsrlik davranışı – si vis pacem, para bellum-sülh istəyirsənsə, müharibəyə hazır ol ifadəsinə uyğun gəlirdi və sübut etdi ki, xalqlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsas tənzimləyicisi gücdür. Buna görə də, ingilis-amerikan realizm məktəbi XX əsrdə beynəlxalq münasibətlərin izahında idealistlərə nisbətən daha inandırıcı mövqe tutdu. I Dünya Müharibəsinin başlanması bir daha dövlətlərin problemlərin həllində dinc vasitələrdən daha çox hər bə meyilliyini və dövlət maraqlarının birinci dərəcəliyini sübut etdi. Lakin bu şəraitdə belə idealistlər müharibənin əsas səbəblərini beynəlxalq münasibətlərin təbii xarakterində və dövlətlərin maraqlarında deyil, dövlətlərarası münasibətlərin systemsizliyi və heç bir beynəlxalq qurum tərəfindən idarə edilməməsində görürdü. Bu ideyaların praktik nəticəsi kimi Millətlər Cəmiyyəti meydana çıxdı, Vudro Vilsonun “14 maddə”si Versal-Vaşinqton sistemində öz əksini tapdı və 1928-ci il Brian-Kelloq paktının imzalanması ilə artıq müharibələrin bir vasitə kimi beynəlxalq münasibətlərdən silindiyini güman edildi. Zahirən liberal ideyaları təbliğ edən bu qurum və müqavilələr, əslində ABŞ-ın və digər böyük dövlətlərin dünya hökmranlığının təminini əsas tuturdu. Bunun nəticəsi idi ki, Hitlerin təcavüzkar hərəkətləri idealistlərin fikirlərini heçə çıxardı və II Dünya Müharibəsi qaçılmaz oldu. Hələ müharibənin başlanmasından öncə R. Nibur 1932-ci ildə çap olunan “Əxlaqi insan və qeyri-əxlaqi cəmiyyət” kitabında liberalların insanların kollektiv əxlaqi davranma bilmək bacarığını şişirdiklərini qeyd etmişdi [28,s.427]. Nibura görə insanlar şərəf meyillidir və onun əslində mümkün olandan daha artığına nail olmaq cəhdi var. Realizmin digər bir nümayəndəsi E. Karr 1939-cu ildə çap olunan “İyirmi illik böhran-1919-1939” kitabında idealizmi utopizm adlandırmış və müharibəni beynəlxalq sistemdə qüvvələrin həyata keçirə biləcəyi yeganə və məqsədəuyğun yol olduğunu qeyd etmişdi. II Dünya Müharibəsinin

başlanması ilə realistlərin “güc”ün hakim olduğu beynəlxalq münasibətlər fikri idealistlərin utopist “əbədi sülh” ideyalarını üstələmiş oldu.

Müharibədən sonra H. Morqentau ilk dəfə siyasi realizm nəzəriyyəsini bütöv şəkildə “Millətlər arasında siyasət. Hakimiyyət və sülh uğrunda mübarizə” adlı əsərində təqdim etdi. Onun əsas tezisi “milli maraq” ifadəsi idi. Əgər bütün xalqlar öz məqsədlərinin güdürlərsə, onda maraqların toqquşması labuddür. Klassik realizmin digər nümayəndəsi R.Aron “Millətlər arasında sülh və müharibə” əsərində gücün tətbiqini beynəlxalq münasibətlərin əsas xüsusiyyəti və elementi kimi qeyd etdi. Dövlətlərarası münasibətlər diplomatiya və strategiyanın kombinasiyasıdır. Strategiya anlayışında bütün növ güc tətbiqi vasitələri, diplomatiyada isə gücə əsaslanaraq sülh yolu ilə tənzimləmə nəzərdə tutulur. Bu şəkildə diplomatiya və strategiyanın kombinasiyası sülhün və müharibənin də növbələşməsinə səbəb olur. Son nəticədə, realistlər “sülh və müharibə” problemini “güc”, “qüvvələr balansı” kimi ifadələrlə izah etməyə çalışır və müharibənin real, sülhün isə davamlı olmasının qeyri-mümkünlüyünü müdafiə edirlər.

Müharibədən sonrakı dövrdə idealizm elmi ədəbiyyatda Q.Klark və L. Sonun “Sülhə dünya hüququ ilə nail olma” kitabında əks olunmuşdu. Kitabda mərhələli tərk silah və bütün dünya üçün kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılması layihəsi qeyd olunurdu. Sülhə nail olmaqda əsas vasitə BMT olmalı idi. İdealistlər inanırdılar ki, beynəlxalq münasibətlərdəki dəyişiklərin nəticəsi kimi onun anarxik təbiəti yox olacaq və münaqişələrsiz ümumdünya cəmiyyəti yaranacaq [29,s.234].

Soyuq müharibə dövründə realizm öz üstünlüyünü qoruyub saxlayırdı. Yalnız XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq iqtisadi və sosial faktorların beynəlxalq münasibətlərə təsiri ilə realizmin mövqeyinə müəyyən xələl dəydi. Yaranmış yeni beynəlxalq şəraitə əsasən hər iki nəzəriyyədə dəyişikliklər baş verdi, neorealist və neoliberalist istiqamətlər meydana çıxdı. Bu dövrdə K.Uoltz “Beynəlxalq Münasibətlər Nəzəriyyəsi” adlı kitabında beynəlxalq siyasətə vahid sistem və müəyyən qanuna əsasən fəaliyyət göstərən anlayış kimi yanaşdı. Bu əsasda neorealizm nəticə çıxardı ki, əgər beynəlxalq münasibətlərdə uzun müddət

anarxiya mövcud olubsa, bu gələcəkdə də dəyişməyəcək və bu səbəbdən idealistlərin irəli sürdükleri hər bir daimi sülh layihəsi iflasa uğrayacaqdır. Neorealistlərin fikirləri müasir münaqişələrin və beynəlxalq sistemin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasından başqa, klassik realizmdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Neoliberalizm isə bu dövrdə əsasən iki formada meydana çıxmışdı: 1) Demokratik sülh nəzəriyyəsi- demokratik ölkələr bir-biri ilə hərbi qütbləşməyə girmir və mövcud ziddiyyətləri yalnız sülh yolu ilə həll edirlər. 2) Neoliberal institusionalizm- Bu istiqamət 1971-ci ildən R.Kohen və C.Nayın “Transmilli münasibətlər və dünya siyasəti” jurnalının çapından sonra yayılmağa başlamış və beynəlxalq münasibətləri öyrənərkən qeyri-dövlət aktorlarının da nəzərə alınmasını ehtiva edir.

Soyuq Müharibənin bitməsilə sülhün yaranacağına inanan liberalist ideyalar dünya səhnəsindəki etnik, regional, dini konfliktlər, kütləvi insan hüquqlarının pozulması, problemlərin həllində güc tətbiqinə üstünlük verilməsi kimi hadisələrlə bir daha sarsılmış oldu. Yaranan yeni dünya düzəni şəraitində də “sülh və müharibə” probleminə vahid mövqe yoxdur. S.Hantinqton kimi realistlər “Sivilizasiyaların toqquşması” konsepsiyasında müharibələrin yeni fazaya keçdiyini və müasir konfliktlərin qərb və qeyri-qərb sivilizasiyaları arasındakı münasibətdən asılı olacağını qeyd edir. F.Fukuyama kimi liberalistlər müharibələrə artıq son qoyulduğunu və dünyanın vahidliyə doğru yönəldiyini müdafiə edir. O, bunu “Tarixin sonu və sonuncu insan” əsərində qeyd edir. İnsan hüquqları, humanitar müdaxilə, ədalətli müharibə kimi ifadələri dəstəkləyən normativ-kosmopolitan liberalizm tərəfdarları isə qloballaşmaya diqqət çəkir və dünyanın vahid halda birləşməsinin onlar arasında mübahisələrə son qoyacağına və beynəlxalq ədalətin bərqarər olacağına inanırlar. Lakin, praktika göstərir ki, bu dəyərlərin qəbulu dünyanın bütün bölgələrində dinc vasitələrlə baş vermir və onlardan istifadədə ikili mövqe müharibələrə birdəfəlik son qoymağa qadir deyil.

Beləliklə, “sülh” və “müharibə” problemlərinə münasibətdə realizm liberalizmə nisbətən öz üstün mövqeyini elmi ədəbiyyatda və praktikada hələ də qoruyub saxlaya bilmişdir. Nə qədər ki, müstəqil dövlətlər mövcuddur və onların

ayrıca məqsədləri var, onlar arasında konfliktlər və müharibələr mövcud olacaqdır. Dünya səhnəsinə nəzər salsaq, hər bir regionunda ən azı etnik, milli, dini, siyasi və digər səbəblərdən yaranmasından asılı olmayaraq bir konfliktin şahidi ola bilərik. Lakin dövlətlərin əməkdaşlığa olan meyillərini və problemlərin həllində cəhdlərini də nəzərə almamaq mümkün deyil. Bunun əsas səbəbi qlobal problemlərin artıq beynəlxalq çərçivələrdən çıxıb hər bir ölkənin ərazisinə, əhalisinə və siyasi quruluşuna potensial hədə ola bilməsidir və dolayısı ilə bununla dövlətlər öz “dövlət-milli maraqlarını” qorumuş olurlar. Bunlar bir daha sübut edir ki, realizmin “sülh” və “müharibə” problemləri ilə bağlı fikirləri idealistlərin utopist ideyalarından daha həyati və reallığa uyğundur.

1.2. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun anlayışı, mənbələri, prinsipləri.

İnsan yaradılışının bütün dövrü ərzində insanlar sülh haqqında arzulamışlar. Ancaq yalnız bizim dövrümüzdə bütün dünyada sülhün yaranmasının real perspektivi yaranmışdır. Yer üzərində beynəlxalq sülhü, təhlükəsizliyi təmin etmək ilk növbədə ölkələrin apardığı daxili siyasətdən, beynəlxalq hüquq norma və prinsiplərinə əməl etməsindən asılıdır. Beynəlxalq təhlükəsizliyin qarşısında duran bilavasitə məqsəd beynəlxalq sülhün təmin olunmasıdır.

Məlumdur ki, “beynəlxalq təhlükəsizlik” anlayışı “milli təhlükəsizlik” kateqoriyası ilə sıx əlaqəlidir. Milli təhlükəsizlik, ilk növbədə bir millət üçün təmin olunması zəruri olan əsas və həyati əhəmiyyətli maraqları, yəni kompromisə getməkdənsə, müharibəni üstün tutduğu mənafeələr olan milli suverenliyi, dövlətin ərazi bütövlüyünü, əhalinin müdafiəsini təminat altına almalıdır. Başqa sözlə, milli təhlükəsizlik, milli dövlətin həyati əhəmiyyət kəsb edən mənafeələrinin təmin olunmasına yönəlmiş strategiyadır. İstər milli, istərsə də beynəlxalq təhlükəsizliyin əsas iştirakçısı dövlətdir. Təhlükə- təhlükəsizlik nisbətində əsas həlqə, səbəb və nəticə, əsas günahkar və ya təhlükə və ümid mənbəyi kimi dövlət çıxış edir.

Hələ keçən əsrin 70-ci illərində meydana çıxan “hər şeyi əhatə edən təhlükəsizlik” (comprehensive security) və ya “ümumi təhlükəsizlik” (overall security) kimi anlayışlar beynəlxalq sistemin stabilləşməsi şəraitində əməkdaşlığın yeni, daha geniş əsasının təşkilinin vasitəsi sayılırdı [6,s.27].

Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasında beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun böyük rolu vardır. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüquq-ölkələr və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında hərbi siyasi münasibətləri diplomatik yolla nizama salınmasını təmin edir.

Sülhün bərpası fəaliyyəti, münaqişə artıq silahlı mərhələyə çatdıqda işə salınır. Sülhün bərpasının əsas vasitəsi, silahlı münaqişə iştirakçılarının zorakılıq hərəkətlərini dayandırmaları üçün tərəflərə təzyiq göstərmək və problemin sülh yolu ilə həlli imkanlarını axtarmaqdır.

Sülhməramlı fəaliyyət, sadəcə tərəflərin qarşılıqlı səviyyəsini azaltmaq deyil, həm də problemin sülh yolu ilə həllini tapmaq məqsədi daşıyır. Bu məqsədlə münaqişə edən tərəflər arasında vasitəçilik və danışıqların müxtəlif variantlarına müraciət edilir.

Sülhün möhkəmləndirilməsi fəaliyyəti (sülh quruculuğu) münaqişənin nəzəri həllinə istiqamətlənmişdir. Burada məqsəd ziddiyyətlərin sülh yolu ilə qəti həllinə nail olmaqdır. Bunun üçün isə iştirakçılar arasında “körpülər salmaq” vacib məsələdir. Bu planın həyata keçirilməsində başlıca vəzifə dövlətlərarası əməkdaşlığın təşkili (ortaq iqtisadi, sosial, mədəni inkişaf layihələrinin hazırlanması və inkişafı), o cümlədən qeyri-hökumət, ictimai təşkilatların münaqişələrin həlli istiqamətində elmi axtarışlar aparan və qeyri-rəsmi münasibətlərin qurulması praktikası ilə məşğul olan tədqiqatçıların üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Sülhün möhkəmləndirilməsi fəaliyyəti münaqişədən sonrakı mərhələni də əhatə edir.

Bu istiqamətdə fəaliyyət göstərənlərin qarşılaşdıqları problem ondan ibarətdir ki, münaqişənin səbəbini aradan qaldırmaq heç də mümkün olmur. Münaqişəli vəziyyətlərin çoxunun qəti və tam həlli daha çox gələcəyə

istiqlamətlənmiş ideal məqsəd olaraq qiymətləndirilir. Münaqişələrin həlli prosesi çox vaxt uzun illər, hətta onilliklər boyu davam edir.

Müharibələrin və hərbi münaqişələrin təhlili beynəlxalq hərbi siyasi münaqişələrin həllinin iki əsas vasitəsi haqqında danışmağa imkan yaradır. Bunlar sülh və qüvvə tətbiq etmə (hərbi) yollarından ibarətdir.

Sülh yolu –tərəflər qüvvə tətbiq etmək mərhələsinə gəlmədən bir qayda olaraq, məsələnin ən yaxın siyasi həlli yolunun tapılması və beləliklə də güzəştə getmək üçün daha böyük imkanların mövcud olmasıdır.

Qüvvə tətbiq etmək yoluna gəlincə, bunu qeyd etmək lazımdır ki, bu günə qədər intensivliyi böyük olmayan heç bir müharibəni qüvvə tətbiq etmək yolu ilə həll etmək mümkün olmamışdır. Əksinə, birbaşa hərbi toqquşmalar siyasi böhranın beynəlxalq münaqişə həddinə gəlməsinə və nəticədə etnik zorakılıq əməliyyatlarının keçirilməsinə səbəb olmuşdur.

Hərbi-siyasi münaqişələr bir qayda olaraq, bu və ya digər səbəbə üç əsas inkişaf mərhələsindən ibarət olurlar: birinci, tərəflər arasında bütün təzadların səciyyəsinin şiddətlənməsi; ikinci, bu təzadları silahlı qüvvələrin köməyi ilə həll etmək cəhdi; və nəhayət üçüncü, problemin siyasi tənzimlənmə yolu tapılmadan müharibə şəraitindən sülh şəraitinə keçmək. Bütün bunlardan sonra dördüncü mərhələ başlayır ki, bu da münaqişə edən tərəflərin qarşılıqlı münasibətlərinin siyasi yollarla nizama salınmasıdır. Nizamlaşmanın sürəti isə hərbi qarşıdurmanın kəskinliyinə və fəallığına, eyni zamanda münaqişənin səbəb olduğu sosial (etnik) gərginlik səviyyəsinə bağlıdır [6,s.99].

Münaqişələrin qarşısının alınması və həlli mexanizminə gəlincə, müasir şəraitdə, münaqişələrin diplomatik vasitələrlə həlli yollarından başqa, eyni zamanda iqtisadi və mənəvi faktorların da intensiv xarakter alması diqqət çəkir. Belə ki, son vaxtlarda münaqişələrin həlli yollarına nəzər salarkən, informasiya elementinin rolunun yüksəldiyini görürük.

Ümumiyyətlə müharibənin nizama salınması və qarşısının alınması fəaliyyətləri vəziyyətdən, təhlükənin xarakterindən, inkişaf mərhələsindən asılı olaraq, vasitəçilikdən başlamış hərbi əməliyyatlara qədərki dövrdə müqavilələrin

yerinə yetirilməsinə nəzarətə qədər, müxtəlif spektrli tədbirləri əhatə edir. XXI əsrin əvvəllərində müharibələrin sülh yoluyla başa çatması üçün onlara aşağıdakılar vasitəsilə təsir göstərilir:

1. preventiv diplomatiya;
2. sülhün qorunması;
3. sülhün müdafiəsi;
4. sülhün bərpası.

Preventiv diplomatiya- münaqişələrin silahlı mərhələyə gəlməsinin qarşısını almaq üçün tətbiq edilir. Bu üsul münaqişə edən tərəflər arasında “etibarın bərpası” ilə əlaqədar fəaliyyətdən, sülhün pozulması faktlarını müəyyənləşdirən mülki müşahidəçilər missiyanın işindən (monitorinq) informasiya mübadiləsindən və s. ibarətdir.

Sülhün müdafiəsi –atəşkəs tədbirlərini nəzərdə tutur. Bu hərbi müşahidəçilərin və sülhməramlı qüvvələrin missiyasının inkişaf etdirilməsi, bufer bölgələrin, o cümlədən uçuş xətlərindən azad zonaların yaranması və s. əhatə edir. Sülhməramlı qüvvələr “fövqəladə”, “müvəqqəti”, “mühafizəçi”, “kəşfiyyat qüvvələri” adlandırılırlar və məqsədə çatmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadəyə icazə imkanı verən mandatlar daşıya bilərlər.

Sülhün qorunması fəaliyyətləri problemin sülh yolu ilə həllinə deyil, sadəcə olaraq münaqişənin kəskinliyinin azaldılmasına istiqamətlənmişdir. Bu tədbirlər münaqişə edən tərəfləri ayırmaq və rəzlər arasında əlaqələri məhdudlaşdırmaqdan ibarətdir. Bu tədbirlər nəticəsində iştirakçı tərəflər hərbi əməliyyatlar keçirməkdə çətinlik çəkirlər. Eyni zamanda bunu da qeyd etmək lazımdır ki, sülhməramlı qüvvələr bir dövlətin ərazisinə bu dövlətin icazəsi olmadan göndərilə bilməzlər və həmin bu dövlət bu hərəkəti onun daxili işlərinə qarışmaq cəhdi kimi qəbul edə bilər.

Sülhün təmin olunması – danışıqlar prosesinin təşkili və tərəflərin məqbul gördüyü həll yollarının aranmasında üçüncü tərəfin vasitəçilik cəhdlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar prosedurları nəzərdə tutur. Sülhün müdafiəsindən fərqli

hərbi əməliyyatlar, münaqişənin baş verdiyi dövlətin razılığı olmadan da həyata keçirilir [6,s.100-101].

Digər sahələr kimi beynəlxalq təhlükəsizliyin də bir sıra özünəməxsus prinsipləri vardır: bərabərlik və oxşar təhlükəsizlik prinsipi, təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipi, ölkələrin təhlükəsizliyinə zərər vurmama prinsipi.

Beynəlxalq hüquqşünas alimlər təhlükəsizliyin bölünməzliyinə aşağıdakıları aid edirlər:

- Hər bir ölkə tərəfindən beynəlxalq təhlükəsizliyin hərtərəflilik xüsusiyyətinin qəbulu, bura həmçinin siyasi, hərbi, iqtisadi və digər təhlükəsizlik aiddir;
- Hər bir ölkənin təhlükəsizliyinə və müstəqil inkişafına xarici müdaxilənin olmaması;
- Hər bir ölkənin digər ölkələrin təhlükəsizliyinə zərər vuran istənilən fəaliyyətin yolverilməzliyi;
- Bir ölkənin təhlükəsizliyini digər ölkənin təhlükəsizliyi hesabına müdafiəsinin yolverilməzliyi.

Ölkələrin təhlükəsizliyinə zərər vurmama prinsipi aşağıdakıları əhatə edir:

- Tərki-silahın həddini ədalət və balanslaşdırılmış əsasda mərhələli həyata keçirmək, ondan ötrü ki, hər bir ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə silahlı qüvvələrin çox az sayda təşkil edilməsi;
- Tərki-silah prosesinin istənilən mərhələsində ölkələrdən birinin digər ölkələr üzərində hərbi imtiyaz hüququna yol verməmə;
- Hər hansı bir ölkənin azadlığı, ərazi bütövlüyü, suverenliyi əleyhinə qəbul edilmiş qərarları təhlükəsizliyin təmini naminə ləğvi [15,s.305].

Bütün bu prinsiplərin məcmusu beynəlxalq təhlükəsizliyin prinsiplərini təşkil edir.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin mənbələri. Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmini sahəsində beynəlxalq hüquqi vasitələri nizama salan ən əsas mənbə BMT-nin Nizamnaməsidir. Bu Nizamnamə 1945-ci il iyunun 26-da imzalanmış və oktyabrın 26-da qüvvəyə minmişdir. Nizamnamənin 1,6,7-ci fəsilləri bilavasitə

sülh və təhlükəsizlik məsələlərinə həsr olunmuşdur. 1-ci fəsildə BMT-nin məqsəd və prinsiplərindən, 6-cı fəsil mübahisələrin dinc yolla həll olunmasından və 7-ci fəsil isə sülhə təhlükə, sülhün pozulması və təcavüz aktları ilə bağlı tədbirlərdən bəhs edir. Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmini sahəsində mənbələrə həmçinin BMT-nin Nizamnaməsinin konkretləşdirilməsinə yönəldilmiş Baş Assambleya çərçivəsində qəbul olunmuş beynəlxalq aktları da aid etmək olar. Məsələn, “Beynəlxalq münasibətlərdə güc tətbiq etməmə və zəhərli silahların istifadəsinin qadağan olunması”(1972), “Təcavüzün müəyyən olunması”(1974) və s.[15,s.305]. BMT Nizamnaməsində beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasının aşağıdakı vasitələri əhatə edilir:

- beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll olunması (maddə 6);
- güclə hədələmənin və gücün tətbiqinin qadağan olunması (2-ci maddə 4-cü bənd);
- tərki-silah və silahlanmanın tənzimlənməsi (11, 26, 47-ci maddələr);
- beynəlxalq iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar problemlərin həllində ölkələrin geniş əməkdaşlığı (1-ci maddə 3-cü bənd, IV və IX fəsillər);
- regional təhlükəsizlik təşkilatlarından istifadə (VIII fəsil);
- sülhün dəstəklənməsi əməliyyatı (40-cı maddə);
- silahlı qüvvələrin istifadəsi ilə bağlı olmayan tədbirlər- iqtisadi, nəqliyyat və poçt xidmətlərinin, diplomatik münasibətləri tam və ya qismən dayandırılması (maddə 41) və onlardan istifadə [15, s.311].

Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmini sahəsində mənbələr sistemində vacib yerləri ikitərəfli və çoxtərəfli qarşılıqlı razılıq əlaqələri, sülhün təmin edilməsini nizama salan qaydaların hüquqi aspektləri dayanır.

Bu müqavilələri dörd qrupa bölürlər:

1.Nüvə silahları və adi silahlarla kütləvi silahlanmanı nizama salan müqavilələr:

- Nüvə silahının genişləndirilməsi haqqında müqavilə 1968-ci il;

- Nüvə silahı və kütləvi qırğın silahlarının digər növlərinin dənizdə və okeanda, okeanın dibində və təkində kütləvi məhvinin və yerləşdirilməsinin qadağan olunması haqqında müqavilə 1971-ci il;
- Latin Amerikasında nüvə silahının qadağan olunması haqqında müqavilə (Tlatelolko müqaviləsi) 1967-ci il;
- Cənub Şərqi Asiyada nüvə silahından azad zonanını yaradılması haqqında müqavilə (Banqkok müqaviləsi) 1995-ci il;
- Ayrıca silahsızlaşdırılmış ərazi zonalarının yaradılması haqqında müqavilə (Məsələn, Antarktika haqqında müqavilə 1958-ci il) və s.

2.Silahlandırmanın hazırlanmasının məhdudlaşdırılması və kəmiyyət və keyfiyyət münasibətlərinə dair müqavilələr:

- Nüvə silahının atmosferdə, kosmik fəzada və suyun altında sınaqdan çıxarılmasını qadağan edən müqavilə 1963-cü il;
- Nüvə silahının tətbiqinin hərtərəfli qadağan edilməsi haqqında müqavilə 1996-cı il (hələ qüvvəyə minməyib);
- Təbii mühitə hərbi və ya istifadə olunmasının qadağan olunması haqqında konvensiya 1977-ci il;
- SSRİ və ABŞ arasında strateji hücum xarakterli silahlanmanın ixtisarı və məhdudlaşdırılması haqqında müqavilə 1991-ci il;
- RF və ABŞ arasında potensial strateji hücum təhlükəsinin ixtisarı haqqında müqavilə 2002-ci il və s.

3.Müəyyən növ silahların istehsalını qadağan edən və onların məhvinə yönələn konvensiyalar:

- Bakterioloji (bioloji) və zəhərləyici silahın tədqiqi, istehsalı və ehtiyatlarının çoxaldılmasının qadağan olunması və onların məhv edilməsi haqqında konvensiya 1971-ci il;
- SSRİ və ABŞ arasında yaxın və uzaq məsafədən raket silahının məhv edilməsi haqqında müqavilə 1987-ci il;

- Kimyəvi silahın tədqiqi, istehsalı, toplanması və tətbiqinin qadağan edilməsi haqqında Konvensiya 1993-cü il;

4. Təsadüfi müharibələrin başlanmasının qarşısını almağa yönəldilmiş müqavilələr:

- SSRİ və ABŞ arasında 1963 və 1971-ci illərdə birbaşa əlaqələr haqqında razılıq. Anoloji razılıq SSRİ və Fransa, Böyük Britaniya və Fransa arasında olmuşdur.
- SSRİ və ABŞ arasında nüvə müharibəsi təhlükəsinin aradan qaldırılması haqqında razılıq 1971-ci il;
- SSRİ və BB arasında təsadüfi nüvə müharibəsinin qarşısını almaq haqqında razılıq 1977-ci il.

Təhlükəsizliyin təmin edilməsi beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin dərəcəsi, bu sahədəki hüquq normalarının səmərəliliyinin artırılmasından, beynəlxalq hüquqi məsuliyyət institutunun inkişafından xeyli dərəcədə asılıdır. Ona görə də bu sahədə beynəlxalq-hüquqi tənzimləmənin, mövcud normalara əməl olunmasının təmin edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı dövlətlərin üzərinə mühüm vəzifələr düşür [1, s.4.]

1.3. Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsinin beynəlxalq hüquqi vasitələrinin ümumi təsnifatı.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi özündə fərdi və ya kollektiv olaraq silahlı konfliktlərin qarşısının alınması, sülhün təmin olunmasını nizama salan hüquqi vasitələrin məcmusudur. Bu vasitələrə aiddir:

1. kollektiv təhlükəsizlik;
2. mübahisələrin sülh yolu ilə həll olunması;
3. tərksilah (silahlandırmanın məhdudlaşdırılması) və silahlandırmanın tənzimlənməsinin müəyyən olunması;
4. nüvə silahlarına nəzarət və təsadüfi hücumla nəzarət;
5. birləşdirmə və birtərəflilik;

6. təcavüzün qarşısının alınması tədbirləri;
7. özünümüdafiə;
8. demilitarizasiya və neytralitet;
9. xarici hərbi bazaların məhv edilməsi
10. ölkələr arasında etibarın möhkəmləndirilməsi tədbirləri və başqaları.

Bütün bu vasitələr beynəlxalq hüquqi vasitələr hesab olunur və müqavilələr, razılaşmalar vasitəsilə müasir beynəlxalq hüquqi prinsip və normalarına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnda əsas diqqət müharibələrin qarşısını almaya yönəldilir. Bu sahədə əsas beynəlxalq hüquqi sənəd SSRİ və ABŞ arasında 1973-cü ildə 22 iyunda Vaşinqtonda imzalanmış Nüvə silahının məhv edilməsinə dair razılıqdır. Razılığın iştirakçıları qeyd etmişdilər ki, onların siyasətlərində məqsəd nüvə müharibəsinin və nüvə silahının tətbiqinin azaldılması və aradan qaldırılmasıdır.

Kollektiv təhlükəsizlik anlayışı, təhlükəsizlik birliyinin bütün üzvlərinin bir-birinə qarşı güc tətbiqindən imtina edərək bu birliyin bir üzvü tərəfindən hücumla məruz qalan digər bir üzvə yardım etməyi öhdələrinə götürdükləri vəziyyəti nəzərdə tutur [6,s.60]. Kollektiv təhlükəsizlik haqda 15 may 1992-ci il Daşkənd Müqaviləsinə görə, kollektiv təhlükəsizliyin təmin edilməsi maraqları çərçivəsində iştirakçı dövlətlərin birgə Hərbi Qüvvələri yaradılır. Müqavilənin 1-ci maddəsinə görə iştirakçı dövlətlər öz beynəlxalq münasibətlərində güc tətbiq etməmək və güc tətbiq etməklə hədələməməkdən çəkinirlər və özləri və digər dövlətlər arasındakı mübahisələri dinc vasitələrlə həll etmək öhdəliyi götürürlər. İştirakçı dövlətlər digər iştirakçı dövlətə qarşı yönəlmiş hərbi ittifaqlara və ya dövlətlər qruplaşmasındakı iştirakdan çəkinməlidirlər. Avropada və Asiyada kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılması və ya bu məqsədlə kollektiv təhlükəsizlik müqaviləsinin bağlanması zamanı iştirakçı dövlətlər bu müqavilədə zəruri dəyişikliklər edilməsi üçün məsləhətləşmələr aparırlar. Ümumiyyətlə, onlar beynəlxalq təhlükəsizliyin bütün mühüm məsələləri üzrə məsləhətləşməli və mövqelərini razılaşdırmalıdırlar.

Müqavilənin 4-cü maddəsinə əsasən iştirakçı dövlətlərdən hər hansı biri digər dövlət və ya dövlətlər qrupu tərəfindən təcavüzə məruz qalarsa, bu bütün iştirakçı dövlətlərə qarşı təcavüz kimi nəzərdən keçiriləcək. 5-ci maddəyə əsasən hərbi kömək də daxil olmaqla zəruri yardım göstəriləcək, həmçinin BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə müvafiq olaraq kollektiv təhlükəsizlik hüququnun həyata keçirilməsi çərçivəsində müvafiq dəstəyi göstərəcəklər. Görülən tədbirlər haqda BMT Təhlükəsizlik Şurası dərhal məlumatlandırılacaq və bu tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı dövlətlər BMT Nizamnaməsinin müvafiq müddəalarını rəhbər tutacaqlar [11,s.19].

MDB Nizamnaməsinə də kollektiv təhlükəsizlik haqqında 1992-ci il Müqaviləsindən irəli gələn kollektiv təhlükəsizlik haqqında və münaqişələrin qarşısının alınması və mübahisələrin həlli haqqında müddəalar daxil edilmişdir. Yeddi dövlətin – Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Ermənistan, Özbəkistan, Rusiya və Tacikistanın imzaladığı –Kollektiv təhlükəsizlik haqqında 1992-ci il Müqaviləsi əsasında Kollektiv Təhlükəsizlik Şurası (KTSŞ) yaradılmışdır. 1995-ci ildə KTSŞ Kollektiv Təhlükəsizlik haqqında 1992-ci il Müqaviləsi iştirakçılarının kollektiv təhlükəsizlik konsepsiyasını təsdiq etmişdir. Azərbaycan konsepsiya haqqında qərarı imzalamaqdan boyun qaçırmışdır. Ümumiyyətlə, MDB-nin digər təsisatları kimi bu qurum da əməli fəaliyyətə başlamağa macal tapmamış dağılmaq təhlükəsi qarşısında qaldığından bu istiqamətdə geniş danışmaq ehtiyacı aradan qalxmış olur [10,s.416].

Silahlanmanın müasir inkişafı şəraitində beynəlxalq sistemdə baş verən hər bir münaqişənin dərinləşməsi özlüyündə beynəlxalq münasibətlərin hazırkı sistemini təhlükə altında qoyur. Elə bu səbəblə münaqişələrin sülh yolu ilə həlli məqsədilə tərk-silahın təmin edilməsi birinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyan bir məsələyə çevrilmişdir [6,s.103].

Tərk-silah dedikdə, müharibə aparmaq vasitələrinin artırılmasının dayandırılmasına, onların məhdudlaşdırılmasına, ixtisar və ləğv edilməsinə yönəldilmiş tədbirlər kompleksi başa düşülür. Tərk-silahın ümumi beynəlxalq hüquqi əsası BMT Nizamnaməsində əks olunmuşdur. Nizamnamənin 11-ci

maddəsinin 1-ci bəndində qeyd olunur: “Baş Assambleya beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması işində əməkdaşlığın ümumi prinsiplərini, o cümlədən tərksilah və silahların tənzimlənməsi məsələlərini müəyyən edən prinsipləri nəzərdən keçirə bilər”

Hazırda tərksilah üzrə qismən tədbirləri müəyyən edən normalar toplusu formalaşmışdır. Qismən tədbirlərin mahiyyəti ayrı-ayrı silah növlərinin qadağan edilməsi və ortadan götürülməsi, onların istehsalının qadağan edilməsi, silahın keyfiyyətə təkmilləşdirilməsi imkanının daraldılması, müxtəlif silah növlərinin yerləşdirilməsi sahələri və rayonlarının azaldılmasından ibarətdir. Bunlara habelə, silahlanmanın məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutmayan, lakin onun həyata keçirilməsi üzrə əlverişli şərait yaradan – etibar və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üzrə tədbirlər aid edilə bilər.

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmini sahəsində mühüm yerlərdən birini də nüvə silahlarına nəzarət tutur. Bu sahədə bir sıra ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr mövcuddur. Nüvə silahının yayılmaması və tərksilah üzrə Tokio Forumunun 1999-cu il üçün hesabatında qeyd olunur ki, “soyuq müharibə sona çatdıqdan on il sonra beynəlxalq təhlükəsizlik strukturlarının silinməsi simptomları üzə çıxır. Böyük dövlətlər arasında münasibətlər pisləşir, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı siyasi və maliyyə böhranı vəziyyətindədir. Nüvə silahının və digər qırğın silahlarının yayılmasının qarşısını alan global rejimlər müdafiə vəziyyətindədir”.

Y.Krauzerin fikrincə, nüvə silahının yayılması riskini artıran faktor silah istehsalı texnikasının inkişafıdır. Son on beş ildə hava məkanında, quruda və suda hərbi əməliyyatların aparılması sahəsində baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri müharibənin mənzərəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Hərbi-texniki sahədə inqilab ona gətirib çıxarır ki, nüvə ölkəsi ilə hərbi toqquşma imkanını ən azı nəzəri cəhətdən gözdən keçirən dövlətlər, rəqib ölkələrin texnoloji üstünlüyünə qarşı strateji üstünlük axtarırlar. Bununla da paradoksal vəziyyət yaranır: əgər 50-60-cı illərdə nüvə silahının yayılması üçün ən müasir və təsirli hərbi texnologiya olması stimül hesab edilərdisə, hazırda onun nisbətən köhnəlmiş hərbi texnologiya olması

və müasir kompleksli adi texnologiyaları daha asan olması yenə də bu silahın yayılması üçün stimuldur [6,s.64].

Nüvə silahından əlavə, kütləvi qırğın silahına kimyəvi və bakterioloji silah aid edilir. Bakterioloji silah tamamilə qadağa altındadır: onun nəinki müharibədə tətbiq edilməsi, həm onun tədqiqi istehsalı və toplanılması qadağan edilmişdir, bu silahın artıq mövcud olan ehtiyatları isə məhv edilməli və ya dinc məqsədlər üçün istifadə edilməlidir.

Təcavüzkarlığa gəldikdə isə təcavüzkarlığın tərifində göstərilir: “bir dövlətin başqa dövlətin suverenliyinə, ərazi toxunulmazlığına və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı silahlı qüvvə işlətməsi və ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi ilə bir araya sığmayan hər hansı başqa yolla qüvvə tətbiq etməsi təcavüzkarlıq sayılır”. 3-cü maddədə təcavüzkarlığın tərfi konkret təcavüz aktlarının siyahısı vasitəsi ilə verilir və göstərilir ki, aşağıda sadalanan hərəkətlərdən hər hansı biri müharibənin elan edilib edilməməsindən asılı olmayaraq, 2-ci maddənin müddəalarına əsasən təcavüz aktı kimi tövsif ediləcəkdir:

1. bir dövlətin silahlı qüvvələrlə başqa dövlətin ərazisinə soxulması və ya hücumu, yaxud bu cür zorla soxulma və ya hücumun nəticəsi olan hər hansı bir hərbi işğal və ya zor işlətməklə başqa dövlətin ərazisinin və ya onun hissəsinin istənilən ilhaqı;
2. dövlətin silahlı qüvvələrlə başqa dövlətin ərazisini bombardman etməsi və ya dövlətin hər hansı bir silahı başqa dövlətin ərazisinə qarşı tətbiq etməsi;
3. dövlətin limanları və sahillərinin başqa dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən blokadaya alınması;
4. dövlətin silahlı qüvvələrlə başqa dövlətin quru, dəniz və hava qüvvələrinə və ya dəniz və ya hava donanmalarına hücumu;
5. bir dövlətin saziş yolu ilə başqa dövlətin ərazisində yerləşən hərbi qüvvələrini nəzərdə tutulmuş şərtləri pozmaqla tətbiq etməsi və ya saziş müddəti bitdikdən sonra da bu silahlı qüvvələri qəbul edən dövlətin ərazisində saxlamaqda davam etməsi;

6. ərazisini başqa dövlətin sərəncamına vermiş və onun bu ərazidən üçüncü dövlətə qarşı təcavüz aktı törətməyə imkan verən dövlətin hərəkəti;
7. dövlətin silahlı quldurlar, təxribatçılar və terrorçu dəstələri təşkil edib, onları başqa dövlətdə çevriliş etmək üçün və ya təcavüzkarın öz mənafeyinə uyğun olaraq, onun siyasətini dəyişdirmək üçün oraya göndərməsi.

Bu hallardan birinci beşi birbaşa təcavüz aktlarına, sonuncusu isə dolayı yolla təcavüzə aiddir. 6-cı bənd təcavüzdə iştirakçılığa həsr olunmuşdur.

II fəsil. Beynəlxalq mübahisələrin nizama salınması

2.1. Beynəlxalq mübahisə anlayışı və növləri.

Beynəlxalq mübahisə anlayışı adətən dövlətlər arasında qarşılıqlı iddialarını bildirmək üçün istifadə olunur. Ölkələr arasında yaranmış mübahisələr onların özləri tərəfindən mövcud vəziyyət sferasında həll olunur. Beynəlxalq mübahisənin əsası kimi iqtisadi, sosial-siyasi, ideoloji, hərbi məsələlər durur [19,s.732]. Ən ümumi halda beynəlxalq mübahisə beynəlxalq hüququn iki və daha çox subyekti arasında yaranan spessifik beynəlxalq hüquqi münasibətlər qismində nəzərdən keçirilə bilər. Beynəlxalq mübahisə eyni zamanda bu münasibətlər çərçivəsində mövcud olan ziddiyyətləri əks etdirir. Mübahisə yarandığı andan və onun inkişafı və mövcudluğunun bütün dövrü ərzində beynəlxalq mübahisənin yalnız dinc yolla həlli prinsipi qüvvədə olmalıdır. BMT çərçivəsində “beynəlxalq mübahisə” termini *dar* və *geniş* mənada işlədilir. Dar mənada beynəlxalq mübahisə yalnız o situasiyalar aiddir ki, onlar konkret iştirakçılar müəyyən hüquqi pretenziyalar və predmetlərlə yaranır. Geniş mənada isə bu cür mübahisələr altında ölkələr arasında baş verən istənilən konflikt münasibətlər başa düşülür [24,s.213].

Beynəlxalq mübahisənin aşağıdakı əlamətləri vardır:

1. iki və ya daha artıq tərəfin – beynəlxalq hüquq subyektlərinin olması;
2. mübahisənin dövlətin daxili səlahiyyət dairəsində olmaması;
3. mübahisə edən tərəflərin qarşılıqlı iddialarının olması;
4. tərəflərin öz aralarında mübahisənin yaranması faktını etiraf etməsi;
5. mübahisənin yaranması anının etiraf edilməsi.

Beynəlxalq mübahisələr müxtəlif əsaslar üzrə təsnif olunur: obyekt və ya mübahisənin predmeti üzrə, beynəlxalq sülh üçün təhlükəsizlik dərəcəsi üzrə,

yayılma coğrafiyası üzrə (lokal, məhəlli və ya qlobal), subyektlərin sayı üzrə (ikitərəfli və ya çoxtərəfli) təsnif edilir.

Beynəlxalq mübahisələrin həmçinin *siyasi* və *hüquqi* mübahisə üzrə də bölgüsü vardır. Əslində hər bir mübahisədə hər iki tərəf olur. Lakin bu mənadan uzaqlaşma demək deyil. Bir mübahisədə Siyasi nüanslar, digərində isə hüquqi nüans daha çox ola bilər [20,s.263] .

BMT Nizamnaməsinə əsasən 2 növ termin konflikt vəziyyəti ehtiva edir:

1. mübahisə;
2. mübahisə vəziyyəti (situasiya).

BMT Nizamnaməsində dövlətlərarası toqquşmaya səbəb ola və ya onların arasında mübahisə doğura, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi hədələyə biləcək “beynəlxalq situasiya” anlayışına, eləcə də “mübahisə” anlayışına tərif verilmir. Daimi palata belə müəyyənləşdirmişdir: *mübahisə*-bu istənilən norma və ya fakt barəsində müəyyən dövlətlər arasında yaranmış vəziyyətdir ki, bu zaman biri digərinə qarşı pretenziya, tələb irəli sürür, *mübahisə vəziyyəti* isə tərəflərin maraqlarının toqquşmasına səbəb ola biləcək istənilən vəziyyətdir.

Beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsinə və Təhlükəsizlik Şurası, habelə BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin təcrübəsinə əsasən *mübahisə* dövlətlər mübahisənin eyni bir predmeti barəsində qarşılıqlı surətdə iddia irəli sürdükdə yaranır. *Situasiya* isə dövlətlərin mənafeələrinin toqquşması qarşılıqlı iddialarla müşayiət edilmədikdə əmələ gəlir. “Situasiya” “mübahisə”yə nisbətən daha geniş anlayışdır. Mübahisə və situasiyanı səciyyələndirən ümumi əlamət *dövlətlərin mənafeələrinin toqquşmasıdır*. BMT TŞ-nin münafiqənin “mübahisə” və “situasiya” kimi tövsif etməsindən doğan hüquqi nəticə eyni deyildir. BMT Nizamnaməsinin 27-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən, Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü qərar qəbul edilərkən səsvermədə bitərəf qalmalıdır. Bu müddəa situasiyalara şamil edilmir. Nizamnamənin 36-cı maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən Təhlükəsizlik Şurası mübahisənin, eləcə də situasiyanın nizamlanmasının proseduru və ya metodlarını tövsiyə edə bilər. 37 və 38-ci maddələrə uyğun olaraq Təhlükəsizlik Şurası tərəflərə situasiyanı deyil, yalnız mübahisənin həlli şərtlərini tövsiyə edə

bilər. Situasiya barəsində deyil, yalnız mübahisə üzrə iş BMT Beynəlxalq Məhkəməsinə verilə bilər.

Mübahisə və situasiyanın iki növü vardır:

1. birinci kateqoriyadan olan növün davamiyyəti sülh və təhlükəsizliyi hədələyir; başqa sözlə xüsusi təhlükəli mübahisələr;
2. ikinci növdə isə davamiyyət belə bir hədəni doğurmur; istənilən digər mübahisələr [15,s.318].

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, BMT Nizamnaməsində bu cür iki kateqoriyaya bölgünün meyarı təyin olunmur və Təhlükəsizlik Şurasının öhdəsinə buraxılır.

BMT-nin məqsədləri baxımından birinci növ mübahisə və situasiyaları yoluna qoymaq vacibdir. Elə həmin məqsədlər baxımından hər cür mübahisə və situasiya yoluna qoyulmalıdır, belə ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi hədələməyən mübahisə və situasiyalar da hər halda beynəlxalq münaqişələrə gətirib çıxarır. Beləliklə də dövlətlərarası dostluq münasibətlərinin, əməkdaşlığın qorunub saxlanması üçün istənilən münaqişə aradan qaldırılmalıdır.

Müasir beynəlxalq hüquq ölkələr arasında mövcud olan mübahisələrin həllinin yalnız dinc vasitələrlə nəzərdə tutur. Bu aşağıdakı prinsiplərə ehtiva olunur:

1. Dövlətlər öz mübahisələrini, onların xarakterindən və mənşəyindən asılı olmayaraq, yalnız və yalnız dinc vasitələrlə həll etməlidirlər. Bu prinsipin məzmunundan belə alınmır ki, dövlətlər öz beynəlxalq mübahisələrini mütləq həll etməlidirlər. Beynəlxalq hüquqda dövlətlərdən bunu imperativ şəkildə tənzimləyən norma yoxdur. Beynəlxalq hüququn tələb etdiyi budur ki, əgər dövlət öz mübahisəsini nizamlamaq qərarına gəlibsə, bunu yalnız dinc vasitələrlə etməlidir.
2. Dövlətlər öz mübahisələrini həll edərkən dinc vasitələrdən hər hansı birini sərbəst seçmək hüququna malikdirlər. Lakin dövlətlər qabaqcadan müqavilədə hər hansı nizamlama vasitəsində razılaşa bilər.

3. Dövlətlər aralarında olan mübahisəni həll olunmaq üçün hər hansı üçüncü tərəfə təqdim etməyə borclu oluna bilməzlər. Lakin bu norma beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə qorxu yarada bilən mübahisələrə aid deyildir.
4. Dövlətlər aralarında olan mübahisənin kəskinləşməsinə səbəb ola bilən hərəkətlərdən çəkinməlidirlər. Mübahisənin həllini çətinləşdirə bilən, beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə qorxu yarada bilən, habelə mübahisənin tərəflərindən birinin vəziyyətini pisləşdirə bilən hərəkətlər qadağan olunur.
5. Dövlətlər öz mübahisələrini beynəlxalq hüquq və ədalət əsasında həll etməlidirlər.

Mübahisələrin dinc yolla həllini təmin edən prinsiplərdən ən geniş istifadə olunanı mübahisələrin dinc həlli vasitələrinin sərbəst seçilməsi prinsipidir. Bu prinsip özündə aşağıdakıları birləşdirir:

- Müvafiq vasitələrdən mümkün qədər tez istifadə etmək lazımdır;
- Bir vasitənin köməyi ilə nəticə əldə olunmadıqda alternativ vasitədən istifadə oluna bilər;
- Mübahisəni dərinləşdirən vasitələrdən istifadə olunmamalıdır.

Beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həll olunması sahəsində ilk çoxtərəfli konvensiya Haaqada 1899 və 1907-ci illərdəki dünya konfransında qəbul olunmuşdur. Onlar mübahisələrin həllində aşağıdakı vasitələri müəyyən etmişdilər: danışıqlar, xeyirxah xidmətlər, vasitəçilik, təhqiqat komissiyası, arbitraj. Mühüm hadisə kimi burada 1899-cu ildə münisiflər məhkəməsinin daimi palatasının seçilməsi oldu.

BMT Nizamnaməsinin 33-cü maddəsində beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli vasitələri göstərilmişdir: “Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına təhlükə yarada biləcək hər hansı mübahisədə iştirak edən tərəflər, həmin mübahisəni, hər şeydən əvvəl, danışıqlar, müayinə, vasitəçilik, barışdırma, arbitraj, məhkəmə vasitəsilə, regional orqanlara və ya sazişlərə müraciət etməklə həll etməyə çalışırlar”. Bu siyahı tam deyil. Belə ki, “xeyirxah xidmətlər” göstərilməmişdir; “müayinə” əvəzinə isə “araşdırma” (“təhqiqat”) işlədilir.

Beləliklə, beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll olunması vasitələrinin tam siyahısı aşağıdakı kimidir:

1. danışıqlar;
2. tərəflərin məsləhətləşməsi;
3. müayinə;
4. barışdırma (barışdırıcı prosedur);
5. xeyirxah xidmətlər;
6. vasitəçilik;
7. beynəlxalq arbitraj;
8. məhkəmə təhqiqatı.

Prof.K.K.Qasanova “Mejdunarodnaya pravo” kitabında “digər vasitələr” növündən də istifadə edir [15,s.318]. Lakin bu kateqoriyaya tam olaraq hansı vasitələrin daxil edilməsi hüquq ədəbiyyatında müəyyənləşdirilməmişdir.

Lukaşuk bu vasitələri 3 qrup ayırır:

1. razılaşdırıcı (barışdırıcı)
2. məhkəmə
3. beynəlxalq təşkilatlar [20,s.263]

İlk iki növ mübahisələrin həllini tam olaraq əhatə edir üçüncü növ isə fəaliyyətin yalnız bir sahəsini əhatə edir.

2.2.Mübahisələrin nizama salınmasının diplomatik (barışdırıcı) vasitələri

Diplomatik vasitələr mübahisələrin sülh yolu ilə həllində və müstəqil dövlətlər arasında fikir müxtəlifliyinin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Bu vasitələrin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, burada tərəflərlə bilavasitə kontakt imkanı olur və tərəflər arasında razılıq birgə əldə olunur, başqa sözlə desək tərəflər ortaq məxrəcə gəlirlər. Bu vasitələr aşağıdakılardır:

- danışıqlar;

- xeyirxah xidmətlər;
- tərəflərin məsləhətləşməsi;
- təhqiqat;
- vasitəçilik;
- barışdırma.

Danışıqlar. Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll olunmasının ən sadə, ən geniş yayılmış və ən çox üstünlük verilən vasitəsi məhz birbaşa danışıqlardır. Bu onunla bağlıdır ki, danışıqlarda konkret məqsədlər, iştirakçıların konkret tərkibi, nümayəndəliyin səviyyəsi, onların təşkilati formaları və digər prosedur məsələləri mübahisə edən tərəflərin özləri tərəfindən razılaşdırılır. Beynəlxalq hüququn əsas prinsip və normalarına uyğun olaraq danışıqlar marağı olan tərəflərin suveren iradəsinin pozulmasını istisna edən hüquq bərabərliyi əsasında aparılmalıdır. Danışıqların predmetindən asılı olmayaraq onlar irəlicədən hər hansı bir qəti şərtlər qoyulmadan, məcburiyyət, diktat və hədələmə olmadan başlamalı və davam etdirilməlidir. Çox zaman ortaya çıxacaq mübahisələrin məhz danışıqlar vasitəsilə nizama salınması dövlətlər tərəfindən razılaşdırılır və müvafiq olaraq ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilələrdə təsbit edilir.

Danışıqlar mübahisələrin nizama salınmasının başlıca diplomatik vasitəsi sayılır. Bu halda mübahisə tərəflərin siyasi, iqtisadi və sosial mülahizələri ön plana çəkilir. Doğrudur, birbaşa danışıqlarda beynəlxalq hüquq da əhəmiyyətli rol oynayır.

Danışıqların pozitiv nəticəsi ya mübahisənin mahiyyətə bilavasitə həllində, ya da mübahisənin həlli üçün digər dinc vasitələrin tətbiqi haqqında razılaşma əldə edilməsində ifadə oluna bilər. Lakin danışıqlar müəyyən bir nəticəyə gəlib çıxmıdıqda tərəflər mübahisənin həllinin başqa yollarını axtarmağa borcludurlar.

Bəzi müqavilələrdə nəzərdə tutulur ki, mübahisənin tərəfləri arasında birbaşa danışıqlar bir nəticə verməsə, tərəflərdən biri mübahisəni BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinə və ya arbitraj məhkəməsinə verə bilər. Tərəflərin mübahisənin

həllini üçüncü tərəfə etibar etmək istəməməsi danışıqlardan daha səmərəli istifadə olunmasını şərtləndirir.

Birbaşa danışıqlara başlamış dövlət bu danışıqları vicdanla aparmağa borcludur. Danışıqlar prosesi zamanı mediator bir neçə funksiya həyata keçirir: aparıcı, məşqçi, “təkanverici”, müəllim və s. Vasitəçi, opponentlərin nə haqqında və necə danışıq aparmalarına diqqət yetirir, yeri gəldikcə onlara düzəlişlər edir, onları alqışlayır və ya tənqid edir. Hər bir görüşün çox böyük olmasa belə, irəliyə doğru real addım kimi qiymətləndirilməsi vacibdir.

Danışıqlar prosesi aşağıdakı şərtlərə əməl edildikdə daha müvəffəqiyyətli nəticələr verir:

- mübahisənin predmeti dəqiq müəyyənləşdirildikdə;
- tərəflər təhdid üsulundan imtina etdikdə;
- iştirakçılar münaqişəni sıfır hədlə şərait kimi qiymətləndirməkdən uzaq olduqda ;
- tərəflərin münasibətləri sadəcə mübahisəni tənzimləmək üzərində qurulmadıqda;
- tərəflərin münasibətləri sadəcə mübahisənin tənzimlənməsini deyil, eyni zamanda tərəflərin maraqlarının üst-üstə düşdüyü bir çox sahələri əhatə etdikdə;
- iştirakçıların tələbləri çox yüksək olmadıqda;
- tərəflərin gücü təxminən eyni olduqda;
- az sayda məsələ müzakirə edildikdə (bir qrup məsələlər digərlərinin həllini əngəlləmir).

Danışıqların ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri, tərəflərin maraqlarının bəzən qismən üst-üstə düşməsi, bəzən isə tamamilə fərqli olmasıdır. Maraqlar tamamilə ayrıldıqda, rəqabət, mübahisə, qarşıdurma, konfrontasiya və nəhayət, müharibə şəraiti yaranır. Lakin Şelling, “hətta müharibə şəraitində belə tərəflər ümumi maraqlara malik olurlar” fikrini müdafiə edir.

Elmi nəzəriyyədə danışıqlar prosesinin aşağıdakı kimi təsnifatı təklif olunur:

1. mübahisənin predmeti üzrə: siyasi, iqtisadi və s.;
2. tərəflərin sayına görə: ikitərəfli, çoxtərəfli;
3. danışıqların aparılma səviyyəsinə görə: dövlət başçıları səviyyəsində, hökumət səviyyəsində, nazirlər səviyyəsində və s.,
4. aparılma formasına görə: şifahi, yazılı [21,s.471].

Danışıqlar prosesinin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- problemin müştərək həlli;
- informasiya-kommunikativ funksiya;
- hər bir tərəfin öz xarici və daxili siyasətində mövcud olan vəzifələrin həlli funksiyası;
- nizamlama funksiyası;
- təbliğat funksiyası.

“Problemin müştərək həlli” funksiyasının danışıqlar yolu ilə həyata keçirilməsi, heç də həmişə onun qəti həlli mənasına gəlmir. Bu kimi danışıqların məqsədi münaqişəli münasibətləri sonrakı inkişafını “dondurmaq”dan ibarətdir.

İnformasiya-kommunikativ funksiya demək olar ki, bütün danışıqlarda mövcuddur. Bu funksiyanın əhəmiyyəti tərəflər razılaşmaları tərtib etməzdən əvvəl, qarşı tərəfin mövqeyini müəyyənləşdirməkdən, qarşı tərəfin problemin həlli ilə əlaqədar maraqları, şübhələri və yanaşma üsulları və s. haqqında məlumat verməkdən ibarətdir.

Nizamasalma funksiyasından münasibətlərin inkişafının daha kəskin anlarında vəziyyətin nəzarətdən çıxmasına yol verməmək, qarşı tərəfin fəaliyyətini nəzarət altında saxlayaraq, digər tərəfə öz qərarını zorla qəbul etdirmək cəhdlərinin qarşısını almaq üçün istifadə edilir.

Təbliğat funksiyası geniş dairələrə öz mövqeyini izah etmək məqsədi ilə ictimai fikrə fəal təsir göstərmək, öz fəaliyyətlərinə haqq qazandırmaq, qarşı tərəfə iddia irəli sürmək, rəqibi qanunsuz hərəkətlərdə günahlandırmaq, yeni müttəfiqlər cəlb etmək və s. məqsədlər daşıyır.

Danışıqlar prosesi bir sıra struktur elementlərindən ibarətdir. Alimlər tərəfindən tədqiq edilmiş mərhələləri ümümləşdirərək aşağıdakıları ayırmaq olar:

- tərəflərin maraqlarının, nəzər nöqtələrinin, proqramlarının, mövqelərinin və s. qarşılıqlı şəkildə dəqiqləşdirilməsi mərhələsi;
- problemin müştərək həllinin başlıca parametrlərini müəyyənləşdirməyə xidmət edən fikir mübadiləsi mərhələsi;
- müqavilə üzərində aparılan işlərdən ibarət yekun mərhələ.

Bütün bu mərhələlər danışıqlar prosesinin mərhələlik prinsipinə əsaslanır və danışıqların daha effektiv şəkildə aparılmasına şərait yaradır.

Tərəflərin məsləhətləşməsi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra mübahisələrin dinc yolla həlli vasitəsi kimi çoxsaylı ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərdən geniş istifadə edilməyə başlandı. Məsləhətləşən tərəflər əvvəlcədən görüşlərin vaxtaşırılığını təyin edə və məşvərət komissiyaları yarada bilərlər. Bu mübahisə edən tərəflərə kompromiss qərara gəlməyə, öz aralarında ünsiyyətin fasiləsizliyinə, habelə yeni mübahisələrin və böhranlı vəziyyətlərin qarşısını almaq məqsədilə əldə edilmiş razılaşmaları həyata keçirmək üçün imkan yaradır.

Məsləhətləşmə danışıqlarının bir növü hesab edilir və iki növdə işlədilir:

1. mübahisə vəziyyətinin nizama salınması üçün heç bir xüsusi formaya riayət edilmədən aparılan danışıqlar. Bu zaman o danışıqlardan heç nə ilə fərqlənmir. Əsasən rəsmi danışıqlardan əvvəl olur.

2. danışıqların bir növü kimi əvvəlcədən ölkələr tərəfindən müəyyən olunmuş formalara uyğun olaraq aparılır. Belə hallarda məsləhətləşmənin vaxtı müəyyən olunur. Məsələn altı ayda bir dəfədən gec olmayaraq və s. [24,s.216]

Bundan başqa beynəlxalq praktikada məsləhətləşmənin iki növü işlədilir:

1. fakültativ məsləhətləşmə. Bu məsləhətləşmə növünə tərəflər bir və ya digər hallarda qarşılıqlı razılıq əsasında müraciət edirlər;

2. məcburi məsləhətləşmə ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrdə göstərilir, buna görə də müəyyən hallarda müqavilə tərəfləri üçün məsləhətləşmələrə müraciət məcburidir. Belə ki, 1990-cı il noyabrında qərara

gəlindi ki, ildə bir dəfə ölkələrin xarici işlər nazirlikləri səviyyəsində məsləhətləşmələr aparılsın [15,s.320].

Vasitəçilik. Hüquq instutu kimi Qədim Yunanıstanda, Romada məlum idi [21,s.473]. Fransız hüquqşünası Ş.Furşonun vasitəçilik haqqında xarakteristikası aşağıdakılardan ibarətdir: “Vasitəçilik aktı bir və ya bir neçə dövlətin, münaqişə edən tərəflərin xahişinə, şəxsi təşəbbüsünə və ya daha çox dövlət arasında münaqişəni həll etmək missiyasını rəsmi vasitəçi kimi öz üzərinə götürməsidir”

Bu üsul mübahisənin dinc həllində üçüncü tərəfin bilavasitə iştirakını nəzərdə tutur. Mübahisə edən tərəflərin danışıqlarında iştirak edən vasitəçi mübahisənin tərəflər üçün məqbul həllinin işlənilib hazırlanmasına hər cür yardım göstərməlidir. Vasitəçi mübahisənin hər iki tərəfinin bəyəndiyi və danışıqlarda bilavasitə iştirak edən şəxsdir. Bu vəzifədə mübahisədə iştirak etməyən dövlət, dövlətlər qrupu və yaxud beynəlxalq təşkilatlar iştirak edə bilər. Onun əsas vəzifəsi bundan ibarətdir ki, mübahisənin nizama salınması şərtlərini təklif edir və iki bir-birinə zidd mövqe arasında kompromisə nail olunmasına səy göstərir. O, mübahisənin həlli üçün öz variantlarını təklif etməkdə haqlıdır, lakin vasitəçinin təklifləri mübahisə edən tərəflər üçün məcburi xarakter daşımır. Vasitəçiliyin həyata keçirilməsi qaydası beynəlxalq toqquşmaların dinc həlli haqqında 1899 və 1907-ci illərin Haaqa konvensiyalarında əks olunmuşdur.

Vasitəçiliyin üç əsas vəzifəsi vardır:

1. münaqişənin yayılmasının qarşısının alınması;
2. qarşıdurmanın zəiflədilməsi;
3. qarşılıqlı olaraq məqbul hesab edilən həll yolunun tapılması.

Vasitəçi- mübahisənin subyektlərinə qarşı neytrallığa riayət edən müstəqil şəxsdir. O, günahkarlıq dərəcəsini müəyyənləşdirmir, yerinə yetirilməsi mütləq olan qərarlar qəbul etmir. Vasitəçi tərəflər arasında sülh müqaviləsinin imzalanmasına imkan yarada biləcək ortaq yanaşmanın yollarının axtarılmasında alternativ variantlardan istifadə edə bilər. Tərəflər yalnız özləri rəy bildirir, qərar verir, təkliflər irəli sürürlər.

Xeyirxah xidmətlər mübahisədə iştirak etməyən tərəfin (dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, məşhur ictimai və siyasi xadimlər) mübahisə edən tərəflər arasında ünsiyyətin yaradılmasına yönəldilmiş hərəkətlərdir. Bu növ əsasən tərəflər arasında birbaşa danışıqları təmin edir və onun başlanması üçün imkan açır. Xeyirxah xidmətlər mübahisə edən tərəflərin birinin, yaxud hər ikisinin müvafiq xahişinə cavab olaraq, eləcə də üçüncü tərəfin təşəbbüsü ilə göstərilir. Xeyirxah xidmət göstərən özünü mübahisənin həlli üzrə danışıqlarda bilavasitə iştirak etmir. Xeyirxah xidmətlər çox vaxt inkişaf edərək vasitəçiliyə çevrilir. XIX əsrin sonunacan xeyirxah xidmətlər institutu vasitəçiliyin bir tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilirdi. Beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə nizamlanması haqqında Haaqa Konvensiyasında “xeyirxah xidmətlər” və “vasitəçilik” termininin əsaslı fərqi göstərilmirdi. Lakin xeyirxah xidmət institutu müstəqil bir institut kimi göstərilir, hansı ki, bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Buna misal olaraq 1885-ci il Berlin konfransının yekun aktı, Birləşmiş Millətlərin Nizamnaməsi, Boqatin Paktı 1948-ci il və s. göstərmək olar [21,s.472]

Xidmət göstərən ölkə mübahisə edən ölkələr arasında əlaqə yaradır, onları danışıqlara yönəldir. Bundan sonra mübahisə edən tərəflər arasında danışıqlar başlayır. Lakin xidmət göstərən ölkə bu danışıqlarda iştirak etmir.

1962-ci ildə Karib böhranı zamanı SSRİ BMT Baş Katibinin xeyirxah xidmətlərinə razılıq verdi və ABŞ-la danışıqlara başladı və nəticədə zəhərli silah problemi aradan qaldı. SSRİ Hindistan və Pakistanın Kəşmir münaqişəsində də uğurla xidmət göstərmişdir [24,s.217].

Xeyirxah xidməti adətən ölkələr, beynəlxalq təşkilatlar, orqanlar və s. göstərə bilər. Vasitəçilikdən fərqli olaraq tərəflər arasında birbaşa danışıqlarda iştirak etmir, lakin tərəflər əvvəlcədən razılığa gələ bilər ki, onlar bilavasitə danışıqlarda iştirak edəcəklər. Bu zaman bu xidmət artıq vasitəçiliyə çevrilir [20,s.266]. Beləliklə, vasitəçilikdən fərqli olaraq, xeyirxah xidmətlər zamanı başlıca məqsədi tərəfləri danışıqlara çəkməkdirsə, vasitəçilikdə razılıq əldə edərək mübahisəni aradan qaldırmaqdır.

Təhqiqat (araşdırma). Araşdırma komissiyalarından dövlətlər arasındakı mübahisənin faktik əsasın qiymətləndirilməsində bir araya gəlmək mümkün olmadıqda istifadə olunur [19,s.740]. Bu zaman mübahisənin tərəfi olan dövlətlər məsələni qərəzsiz quruma vermək haqqında razılığa gəlirlər; bu qurumun vəzifəsi zəruri faktların obyektiv müəyyən edilməsindən ibarət olur. Bundan sonra isə tərəflər bu faktların əsasında mübahisəni nizamlamaq barədə danışıqlara başlayırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, mübahisənin tərəfləri araşdırma komissiyalarının ortaya çıxardığı nəticələrlə bağlı deyillər. Mövcud beynəlxalq hüquq sistemində faktların müəyyən edilməsi üzrə məcburi mexanizmlərin olmadığı bir şəraitdə araşdırma komissiyalarının rolu çox böyükdür.

Təhqiqat prosesini həyata keçirmək üçün paritet əsaslarla beynəlxalq istintaq komissiyası yaradılır və bəzən belə komissiyanın başında üçüncü dövlətin və ya beynəlxalq təşkilatın nümayəndəsi durur. İstintaq komissiyası mübahisə edən tərəflər arasında xüsusi saziş əsasında təsis edilməlidir. Sazişdə təhqiqata çəkilməli olan faktlar, komissiyanın yaradılma qaydaları və müddəti, onun üzvlərinin səlahiyyətlərinin həcmi, onun yer dəyişmək hüququ, mübahisə edən tərəflərin faktlar barədə öz şərhini təqdim etməli olduğu müddət və s. müəyyən edilir. İşçi komissiyanın nəticələri məruzədə qeyd edilir. Məruzə yalnız faktları göstərməlidir. İstintaq komissiyasının gəldiyi nəticələrdən tərəflər öz bildikləri kimi istifadə etməkdə haqlıdırlar.

Barışdırma beynəlxalq mübahisələrin həllinin elə bir vasitəsidir ki, bu zaman üçüncü tərəfə -vəzifəsi mübahisənin nizamlanması üçün təkliflər vermək və məruzə təqdim etməkdən ibarət olan komissiya və ya komitəyə verilir. Beynəlxalq razılaşdırıcı komissiya (conciliation) mübahisələrin dinc həlli vasitələrinin əksəriyyətindən gec yaranmışdır [21,s.475]. Barışdırma komissiyaları özündə təhqiqat və vasitəçiliyin üsürlərini birləşdirir. Barışdırma adətən tərəflərin özləri tərəfindən seçib taradılan razılaşdırıcı komissiyalar tərəfindən həyata keçirilir [24,s.216]. Bu komissiyalar mübahisənin predmetini müəyyən edir, mühüm informasiya toplayır və mübahisənin mühüm həlli üsullarını göstərir.

Barışdırma komissiyaları araşdırma komissiyalarından onunla fərqlənir ki, ikincilərin vəzifəsinə konkret təkliflər vermək daxil deyildir. Bu mənada barışdırma arbitraja daha yaxındır. Lakin onların arasında çox mühüm bir fərq mövcuddur. Bir qayda olaraq, barışdırma komissiyalarının məruzələri tərəflər üçün hüquqi cəhətdən məcburi deyildir. Barışdırma komissiyasının məruzəsi və təklif etdiyi nizamlaşma variantı gələcək danışıqlar üçün əsas rol oynaya bilər. Barışdırma bu baxımdan araşdırma ilə arbitraj arasında orta mövqə tutur.

Mübahisələrin dinc yolla nizamlaşması haqqında 1899-cu və 1907-ci il Haaqa Konvensiyaları ilə və Mübahisələrin dinc yolla nizamlaşması haqqında 1928-ci il Ümumi aktı ilə barışdırma komissiyaları müəyyən etmişdir. Misal olaraq göstərmək olar ki, dəniz sularının delimitasiyası haqqında Yan Meyen Barışdırma Komissiyasını (İslandiya, Norveç) göstərmək olar. Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasında müvafiq mübahisələrin nizamlaşması proseduru kimi barışdırma komissiyaları nəzərdə tutulmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Barışdırma komissiyalarının gəldiyi nəticələr fakültativ xarakter daşıyır, yəni mübahisədə iştirak edən tərəflər üçün hüquqi cəhətdən məcburi deyildir. Barışdırıcı komissiyanın yaradılması və fəaliyyət göstərməsi haqqında beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək haqqında 1928-ci il aktında geniş şərh edilmişdir. Bir sıra çoxtərəfli konvensiyalarda barışdırıcı komissiyanın formalaşması qaydası bu cür göstərilir: ölkələrin hər biri özünün iki nümayəndəsini təyin edir, ardınca yaranmış dördlük beşincini təyin edir, hansı ki, sədr olur. Bəzən komissiya üzvləri və ya təkcə onun sədri beynəlxalq təşkilat tərəfindən təyin olunur [24,s.216].

2.3.Beynəlxalq mübahisələrin nizamlaşmasının məhkəmə vasitələri

Beynəlxalq mübahisələrin nizamlaşmasının məhkəmə vasitələri **arbitraj** və **məhkəmə** hesab olunur. Bundan öncə baxılan diplomatik vasitələrdən onunla fərqlənir ki, burada baxılan mübahisə tərəflər üçün hüquqi xarakter alır.

Diplomatik prosedur zamanı yekun rəyi hər iki tərəf birlikdə verir, məhkəmədə isə -beynəlxalq orqan. Məhkəmə araşdırması hüququn tətbiqi ilə bağlıdır. Başqa sözlə desək burada bilavasitə mübahisənin hüquqi tərəfi faktlarla əsaslandırılır, lakin diplomatik həll zamanı yekun rəyə siyasi vasitələrlə gəlmək olur. Bununla belə məhkəmə prosesində də əsas diqqət tərəflərin marağına yönəlir. Qərarın icrası məhz bu faktordan asılıdır. Son zamanlar məhkəmə vasitələrinin rolunun artması diqqət çəkir.

Beynəlxalq Arbitraj beynəlxalq mübahisələrin həllinin mühüm, ən qədim və geniş tətbiq olunan vasitələrindən biridir. Arbitraj mübahisənin diplomatik deyil, məhkəmə həllidir. Bütün digər vasitələr kimi arbitraj da könüllüdür. Mübahisə edən tərəflər öz mübahisələrini könüllü olaraq üçüncü tərəfin münisflər məhkəməsinin öhdəsinə buraxır. Adətən, arbitraj məhkəmələrində çıxarılan qərar məcburi xarakter daşımış olur. Elə bu da onu digər dinc həll olunma vasitələrindən fərqləndirir.

Arbitraj məhkəmlərinin iki növü fərqləndirilir:

1. daimi arbitraj;
2. ad hoc arbitraj.

Daimi arbitraj məhkəməsi Dinc nizamasalma haqqında 1899-cu və 1907-ci il Haaqa Konvensiyaları əsasında yaradılmışdır. Lakin bu növ praktikada çox az istifadə olunur. Bu Konvensiyalara əsasən 1901-ci ildə Haaqada “diplomatik yolla həll edilməsi mümkün olmayan beynəlxalq mübahisələr təsadüfündə təxirə salmadan münisflər məhkəməsinə müraciət etmək imkanını asanlaşdırmaq” məqsədilə münisflər məhkəməsinin Daimi Palatası təsis edilmişdir. Bu palata indi də fəaliyyət göstərir və onun İnzibati Şurası və bürosu fəaliyyət göstərir. Konvensiyada iştirak edən dövlətlərin hər biri öz vətəndaşları sırasından palatanın üzvləri (hakimləri) qismində dörd səlahiyyətli şəxs təyin edir. Tərəflər palatanın üzvləri sırasından hakimləri seçirlər.

Ad hoc arbitrajlar konkret mübahisə ilə bağlı yaranır. Arbitrajın tərkibi tərəflərin razılığı ilə müəyyən olunur, hansı ki kompromis razılıq və ya sadəcə kompromis adlanır. Son illər ad hoc arbitrajın köməyiylə bir sıra mübahisələr,

xüsusilə də dəniz sərhədləri ilə bağlı mübahisələr uğurla həll olunmuşdur [24,s.219]. Buna misal olaraq Qvineya/ Qvineya Bisau dəniz delimitasiyası işini göstərmək olar.

Arbitraj məhkəməsinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, o təkcə dövlətlər arasındakı mübahisənin həlli ilə məhdudlaşmır, həm də dövlətlərlə beynəlxalq hüquq subyektliyinə malik olan qurumlar arasında yaranan mübahisələri də həll edirlər. Buna misal olaraq İnvestisiya mübahisələrinin həlli üzrə dövlətlər və transmilli korporasiyalar arasındakı mübahisəni göstərmək olar.

İşin beynəlxalq arbitraj məhkəməsinə verilməsinin üç əsas üsulunu fərqləndirmək olar:

1. mövcud beynəlxalq mübahisəni arbitraja verən xüsusi saziş (kompromis);
2. müxtəlif müqavilələrdə müqavilənin təfsiri və ya tətbiqindən irəli gələ biləcək mübahisələrin arbitraja verilməsini nəzərdə tutan xüsusi müddəalar (arbitraj qeyd-şərtlər);
3. tərəflər arasında yarana biləcək istənilən mübahisələrin arbitraj təhqiqatına verilməsini nəzərdə tutan arbitraj müqavilələr.

Beynəlxalq arbitraj məhkəməsinin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1.Arbitraj hüquqi mübahisənin həlli üçün mexanizmdir. Bu o deməkdir ki, arbitraj tərəflərin beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hüquq və vəzifələrini əsas tutur və mübahisənin həllinə bu hüququn işin faktlarına tətbiq edilməsi ilə nail olur. BMT-nin Beynəlxalq məhkəməsi kimi, arbitraj üçün də beynəlxalq hüquq məsələləri əsasdır.

2.Bir qayda olaraq, arbitraj məhkəməsinin qərarları tərəflər üçün hüquqi cəhətdən məcburidir. Öz mübahisələrini arbitraja etibar etmiş tərəflər onun çıxardığı hər bir qərarı yerinə yetirməyə borcludurlar. Çox nadir hallarda tərəflər qabaqcadan razılaşa bilərlər ki, çıxarılan qərar məcburi xarakter daşımayacaqdır.

3.Arbitraj mühakiməsi icraatında arbitrləri tərəflər özləri seçə bilər. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinə verilən mübahisələrdən fərqli olaraq arbitraj məhkəməsinə çıxan tərəflər həm məhkəmə heyətinin tərkibi, həm də prosesin özü

ilə bağlı birbaşa nəzarət imkanına malikdirlər. Bu cür təyin olunmuş məhkəmə heyəti, əlbəttə ki, tərəflərin etibarını qazanmış olur və bu, həm də onun çıxardığı qərarın gücünə müsbət təsir göstərir. Adətən, bu heyətdə hər tərəfdən bərabər sayda arbitr və bir əlavə, “neytral” arbitr olur. Lakin mübahisənin həlli üçün tərəflər bir arbitr də əlavə edə bilər. Arbitraj məhkəməsinin heyətinə BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin hakimi, xarici dövlətin hakimi və ya hüquqşünas olmayan ekspert də götürülə bilər.

Beynəlxalq arbitraj beynəlxalq mübahisələrin nizamlanmasına habelə beynəlxalq hüququn inkişafına böyük töhfə vermişdir.

4.Hər hansı arbitraj məhkəməsinin çıxardığı qərara BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi yenidən baxa bilər. Belə bir iş Seneqal/ Qvineya Bisau Arbitraj qərarı haqqında iş 1992-ci ildə Beynəlxalq Məhkəməyə təqdim olunmuşdur. Qvineya-Bisau, onunla Seneqal arasındakı mübahisə ilə bağlı bundan əvvəl çıxarılmış arbitraj məhkəməsinin qərarını qanunsuz hesab edirdi. Lakin Beynəlxalq Məhkəmə qeyd etdi ki, onun funksiyası arbitraj qərarından verilmiş apellyasiyaya baxmaq deyil; o, yalnız prosedur məsələlərinə əməl olunmasını yoxlaya bilər. Beynəlxalq Məhkəmə işə mahiyyəti üzrə baxa bilməz, o yalnız çıxarılmış arbitraj qərarının qanuniliyinə öz münasibətini bildirə bilər [8,s.338].

Arbitraj məhkəməsinin tərkibinə mübahisə edən tərəflərdən və bitərəf üçüncü tərəfdən hakimlər daxil olur. Mübahisə edən tərəflər arbitrajın səlahiyyətlərini özləri müəyyən edərək onu öz mübahisələrinin predmeti çərçivəsi ilə məhdudlaşdırılır.

Məhkəmə araşdırması. Məhkəmə təhqiqatı öz əsasına görə arbitraj təhqiqatına oxşayır. Bu oxşarlığı şərtləndirən ən mühüm cəhət çıxarılan qərarın qətiliyi və hüquqi cəhətdən mübahisə edən tərəflər üçün məcburi xarakter daşmasıdır. Arbitrajla Beynəlxalq Məhkəmə arasında əsas fərq onların yaradılma qaydasındadır.

İlk daimi Beynəlxalq Məhkəmə statutu Millətlər Cəmiyyətinin Yığıncağı tərəfindən 1920-ci ildə qəbul edilmiş Beynəlxalq Ədalət Mühakiməsinin Daimi Palatası olmuşdur. Palata öz fəaliyyətini 1946-cı ildə dayandırmışdır. Hazırda əsas

məhkəmə orqanı kimi BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi çıxış edir. Öz fəaliyyətinin həyata keçirilməsində Məhkəmə Beynəlxalq Məhkəmənin statutu, habelə Məhkəmə Reqlamenti əsasında həyata keçirir. Bu məhkəmənin mövcudluğu digər məhkəmələrin yaradılmasını istisna etmir. Buna misal olaraq Avropa Birliyi Məhkəməsi, İnsan hüquqları üzrə Avropa məhkəməsi, Şərqi Avropa birliyi məhkəməsi göstərmək olar.

Qeyd etdiyimiz kimi işə baxan əsas məhkəmə orqanı qismində BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi çıxış edir. BMT-nin Nizamnaməsinin 93-cü maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən əsasən Birləşmiş Millətlər təşkilatının bütün Üzvləri ipso facto Beynəlxalq Məhkəmənin statutunun iştirakçılarıdır. BMT-nin üzvü olmayan dövlət, hər bir halda Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi əsasında Baş Assambleyanın tərəfindən müəyyən olunan şərtlərlə, Beynəlxalq Məhkəmənin statutunun iştirakçısı ola bilər [5]. BMT-nin hər bir üzvü, tərəf kimi çıxış etdiyi istənilən işdə Beynəlxalq Məhkəmənin qərarına əməl etməyi öz öhdəsinə götürür. Əgər tərəflərdən biri üzərinə qoyulmuş öhdəlikləri icra etmirsə, o biri tərəf Təhlükəsizlik Şurasına müraciət edə bilər; Təhlükəsizlik Şurası zəruri hesab etdikdə, tövsiyələr edə bilər və ya həmin qərarın həyata keçirilməsi üçün görülməli olan tədbirlər barəsində qərar qəbul edə bilər. Baş Assambleya və ya Təhlükəsizlik Şurası Məhkəmədən məsləhət xarakterli rəy verilməsini xahiş edə bilər. Baş Assambleya tərəfindən istənilən vaxt buna icazə ala bilən BMT-nin digər orqanları və ya ixtisaslaşdırılmış təsisatlar da onların fəaliyyəti çərçivəsində ortaya çıxan hüquqi məsələlər üzrə Məhkəmədən məsləhət xarakterli rəy istəyə bilər. Dövlətlər məsləhət xarakterli rəy istəyə bilməzlər, lakin onlar beynəlxalq orqan və ya təşkilatla yanaşı, bu cür icraatda iştirak edə bilərlər. Məsləhət xarakterli rəylər hüquqi cəhətdən məcburi xarakter daşımır. Buna baxmayaraq Beynəlxalq Məhkəmənin çıxardığı bir sıra məsləhət xarakterli rəylər beynəlxalq hüquq elmi və təcrübə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş olur.

Hər il yalnız dörd ya beş iş Məhkəməyə təqdim olunur. Digər tərəfdən çox az hallarda istifadə olunan Daimi arbitraj məhkəməsindən başqa, beynəlxalq mübahisələri həll etmək üçün yeganə universal və daimi məhkəmə orqanıdır.

Məhkəmə Baş Assambleya və Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən seçilən müxtəlif dövlətlərin vətəndaşı olan on beş hakimdən ibarətdir. Hakimliyə namizədlər Daimi arbitraj məhkəməsinin milli qrupları tərəfindən irəli sürülür. Bundan əlavə, mübahisənin hər bir tərəfi, əgər Məhkəmənin tərkibində onun vətəndaşı yoxdursa, həmin mübahisənin həlli müddətinə ad hoc hakim təyin edilə bilər.

Məhkəmənin tərkibi dünyanın əsas hüquq sistemlərini təmsil etməlidir. Hakimlər yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmalı, ya öz ölkələrində ən yüksək məhkəmə vəzifələrinə təyin edilməsi üçün irəli sürülən tələblərə cavab verməli, ya da beynəlxalq hüquq sahəsində tanınmış nüfuzlu hüquqşünas olmalıdırlar.

1982-ci ilə qədər məhkəmə işə tam tərkibdə baxırdı. Sonralar isə Mən körfəzi haqqında işdən başlayaraq, Məhkəmənin statutunun 26-cı maddəsinə uyğun olaraq, mübahisələrə baxılmaq üçün üç və ya daha çox hakimdən ibarət Palataya təqdim olunmağa başladı.

Məhkəmənin ona təqdim olunmuş işə baxa bilməsi həmin mübahisənin bütün tərəflərinin Məhkəmənin yurisdiksiyasını qəbul edib-etməməsindən asılıdır. Statuta imza atmaq hələ yurisdiksiyanın təsirinə düşmə demək deyildir, dövlət tərəfindən ayrıca olaraq yurisdiksiya tanınmalıdır. Məhkəmə işə baxmaqdan əvvəl ona təqdim olunmuş mübahisə məqbul hesab olunmalıdır, yəni icraata götürülmüş elan olunmalıdır. Müəyyən hallarda məhkəmə öz yurisdiksiyasını həyata keçirməkdən imtina edə bilər. Məhkəmə işi öz icraatına götürmək üçün aşağıdakılara diqqət yetirməlidir:

1. Mübahisənin hüquqi mübahisə olub-olmadığı müəyyənləşdirilməlidir. Yəni, mübahisənin beynəlxalq hüququn prinsip və normalarının tətbiqi ilə həll oluna biləcəyi müəyyənləşdirilməlidir. Mübahisənin “siyasi nəticələr” doğurması, “siyasi” aspektlərə malik olması, Təhlükəsizlik Şurasının həmin mübahisənin başqa bir aspekti ilə məşğul olması onun hüquqi mübahisə olmasına heç də xələl gətirmir. Lakin Təhlükəsizlik Şurasının bütövlükdə mübahisə ilə bağlı BMT Nizamnaməsi əsasında müvafiq tədbirlər gördüyü halda, Məhkəmə yurisdiksiyasını həyata keçirməkdən boyun qaçırmalıdır.

2. Məhkəmə onun bu işə baxıb-baxmamaq səlahiyyətinin olub-olmadığını müəyyənləşdirməlidir. Beynəlxalq Məhkəmənin mübahisə ilə bağlı işlərdə yurisdiksiyası bilavasitə dövlətlərin razılığından asılıdır. Başqa sözlə desək, dövlət mübahisələrin bilavasitə məhkəmə tərəfindən həll edilməsinə məcbur edilə bilməz. Hər hansı üçüncü dövlətin beynəlxalq öhdəlikləri iki dövlət – iddiaçı və cavabdeh arasındakı mübahisənin predmeti ilə sıx bağlıdırsa, Məhkəmə bilavasitə üçüncü dövlətin razılığı olmadan işə baxa bilməz [8,s.343].

Beynəlxalq Məhkəmənin yurisdiksiyasına dövlətlər müxtəlif üsullarla razılıq verə bilərlər:

1. ***Ad hoc razılıq*** Beynəlxalq Məhkəmənin statutununun 36-cı maddəsinin 1-ci hissəsində deyilir ki, Məhkəmə “tərəflərin ona təqdim etdiyi bütün işlər” üzərində yurisdiksiyaya malikdir. Məhkəmənin yurisdiksiyasına ad hoc razılıq konkret mübahisə ilə bağlı tərəflərin aydın ifadə olunmuş razılıq formasıdır. Ad hoc razılığın klassik metodu tərəflərin konkret məsələnin Məhkəməyə verilməsi haqqında xüsusi razılaşmasıdır, başqa sözlə desək kompromisdir. 1987-ci ildə Salvador-Honduras, 1997-ci il Slovakiya-Macarıstan arasındakı Qabçikovo-Nadmaroş işi buna misaldır.

2. ***Past hoc razılıq***. (forum prorogatum). Məhkəmə bir dövlətin ərizəsinə baxarkən “cavabdeh” dövlətin buna birbaşa və ya dolayı yolla razılığını bildirməsi past hoc adlanır.

3. ***Ante hoc razılıq müqavilələr vasitəsilə*** Məhkəmə qüvvədə olan müqavilələrdə xüsusi olaraq nəzərdə tutulmuş bütün məsələlər üzərində yurisdiksiyaya malikdir. Bir sıra çoxtərəfli və ikitərəfli müqavilələrə onların predmeti üzrə Beynəlxalq Məhkəməyə qabacadan yurisdiksiya verən müddəalar daxil edilmişdir. Bu “məcburi” yurisdiksiyanın bir növü hesab olunur. Əgər müvafiq dövlət bu yurisdiksiya müddəasını qəbul etmişdirsə və qeyd-şərtə əməl etməyibsə, müqavilənin tətbiqi və ya təfsiri ilə bağlı mübahisə ortaya çıxdıqda, digər iştirakçı dövlətin iddia ərizəsi əsasında Məhkəmənin yurisdiksiyasına tabe olmalıdır.

4. *Ante hoc razılıq-xüsusi bəyanat vasitəsilə* Statuta əsasən dövlətlər əvvəlcədən Məhkəmənin statutunu tanıya bilər. Bu barədə Qəbuletmə haqqında xüsusi bəyanat qəbul edir və onu BMT-nin Baş Katibinə saxlamağa verir. Həmin dövlət sonradan Məhkəmənin yurisdiksiyasını ondan sonra qəbul etmiş dövlətə münasibətdə məcburi tanımış sayılır. Bu beynəlxalq məhkəmələr üçün səciyyəvi olan seçmə sistem (optional system) adlanır. Bu qaydada indiyəcən cəmi 64 dövlət tanımışdır. Qəbuletmə haqqında bəyanat iki qaydada verilə bilər: heç bir şərt olmadan (şərtsiz) və müəyyən qeyd- şərtlə. Qeyd şərtlər müxtəlif ola bilər:

1. Konkret göstərilmiş məsələlərə məhkəmə baxa bilməz. Məsələn, Filippin öz kontinental şelfi ilə bağlı mümkün mübahisələri yurisdiksiyadan kənar saxlamışdır.

2. *ratione temporis* qeyd-şərtlər –bəyanatda müəyyən müddət göstərilir ki, Məhkəmə yalnız bu müddət ərzində yurisdiksiyaya malik olur.

3. "avtomatik" və ya "dövləti öz mühakiməsinə əsaslanan" qeyd-şərtlər. Bir sıra dövlətlər belə bir qeyd şərt irəli sürə bilər ki, dövlətin daxili məsələləri ilə bağlı mübahisələr beynəlxalq Məhkəmənin yurisdiksiyasına aid edilə bilməz, hər bir halda dövlət bu mübahisəni özü həll edəcəkdir. Lakin, bu növ qeyd-şərtlər bəzən əsassız hesab olunur. Belə ki, hakimlər Statutun 36-cı maddəsinin 6-cı hissəsinə istinad edərək qeyd edirlər ki, məhkəmə öz səlahiyyət hədlərini özü müəyyən edir. Digər bir tərəfdən isə ölkələr belə əsləndirirlər ki, bu beynəlxalq hüququn dövlətin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi ilə ziddiyyət təşkil edir.

Beynəlxalq Məhkəmənin statutunda onun məcburi yurisdiksiyasının tanınması üçün bir neçə variant təsbit edilib. Belə ki, dövlət məcburi yurisdiksiya barədə maddələr olan müvafiq bəyanatla çıxış edə bilər, yaxud ikitərəfli beynəlxalq sazişin iştirakçısı ola bilər. Belə sazişlərə sülhməramlı sazişlər, sülh və əməkdaşlıq haqqında, təbii ehtiyatların müştərək istismarı haqqında, dəniz hövzələrinin bölüşdürülməsi haqqında və digər sazişlər aiddir. Beynəlxalq Məhkəmənin məcburi yurisdiksiyası barədə klauzula çoxtərəfli sazişlərin və ən əvvəl universal beynəlxalq sazişlərin çoxsaylı qruplarının da tərkibində vardır. Bir çox dövlətlər bu sazişlərin iştirakçılarıdır.

Beləliklə, Beynəlxalq Məhkəmənin məcburi yurisdiksiyası saziş layihəsində dövlət tərəfindən ya tamamilə, ya hər hansı bir şərtlə, ya da beynəlxalq mübahisələrin konkret kateqoriyaları üzrə qəbul edilir. Beynəlxalq Məhkəmənin məcburi yurisdiksiyasının tanınmasında şərtlərin geniş tətbiq edilməsi onun fəaliyyət dairəsini əhəmiyyətli dərəcədə daraldır.

Beynəlxalq Məhkəmənin məcburi yurisdiksiyası dövlətlərin bəyanatları ilə yanaşı, beynəlxalq münasibətlərin bəzi spesifik sahələrini tənzimləyən bir sıra beynəlxalq konvensiyalarda da nəzərdə tutulmuşdur. Bir qayda olaraq, onlarda bu konvensiyaların şərhinə və tətbiqinə aid olan mübahisələrin təhqiqat üçün məhkəməyə verilmə qaydaları və şərtləri çox ciddi qeyd olunur. Misal kimi 1961-ci il diplomatik əlaqələr haqqındakı Vyana konvensiyasına mübahisələrin məcburi həlli barədəki fakültativ protokola müraciət etmək olar. Protokolun I maddəsində deyilir: "Konvensiyanın şərhini və ya tətbiqi üzrə mübahisələr Beynəlxalq Məhkəmənin məcburi yurisdiksiyasına aiddir və bu protokolun iştirakçısı olan hər bir dövlətin mübahisəyə aid ərizəsi üzrə müvafiq olaraq bu məhkəməyə təqdim oluna bilər".

Beləliklə, BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin məcburi yurisdiksiyasının tanınmasının aşağı səviyyədə olmasına baxmayaraq bir sıra hallarda ona kifayət qədər geniş səlahiyyətlər verilir ki, bu da məhkəmənin dövlətlərarası mübahisələrin həllində böyük potensial imkanlara malik olduğuna dəlalət edir. Əgər hər hansı bir dövlət heç bir hüquqi əsas olmadan Beynəlxalq Məhkəmənin çıxardığı qərarı yerinə yetirmirsə, bu zaman BMT-in Təhlükəsizlik Şurası adekvat tədbirlər həyata keçirə bilər.

Ümumən, qəbul edilmiş bir qaydaya müvafiq olaraq iddiaçı dövlət təqdim olunmuş mübahisənin mahiyyəti üzrə baxılması üçün məhkəmənin səlahiyyətini əsaslandırmalıdır. Bundan əlavə, mübahisənin mövcudluğu faktının və onun hüquqi təbiətinin sübuta yetirilməsi öhdəliyi də elə bu dövlətin üzərinə qoyulur. Bu maddənin pozulması iddianı mənasızlaşdırır və beləliklə də, BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin yurisdiksiyasının tətbiqini mümkün edər [29].

Beynəlxalq Məhkəmənin strukturu. Beynəlxalq Məhkəmə vətəndaşlıqlarından asılı olmayaraq yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olan şəxslərdən seçilmiş və müstəqil hakimlər kollegiyasını təşkil edən on beş nəfərdən ibarətdir. Beynəlxalq Məhkəmə hakimləri əsasən BMT-ə üzv dövlətlər arasından seçilir, amma yalnız Statutuna üzv olan dövlətlər də Baş Assambleyanın qərarı ilə öz hakimliyə namizədlərini irəli sürə bilərlər. BMT-in Baş Assambleyası və BMT-in Təhlükəsizlik Şurası 15 hakimi ayrı-ayrılıqda müstəqil şəkildə seçir. Hakimliyə namizədlər həm Baş Assambleyada, həm də Təhlükəsizlik Şurasında birgə topladıqları səs sayına görə hakim seçilirlər. Əgər bir dövlətin bir neçə namizədi çox səs toplayıbsa, onların ən yaşlısı hakim seçilir. Hər bir hakim ayrı-ayrı ölkənin vətəndaşı olmalıdır, yəni bir dövləti eyni vaxtda iki hakim təmsil edə bilməz. Seçim zamanı namizədlərin tək-cə göstərilən tələblərə uyğunluğu deyil, həm də onların hansı hüquq sistemini təmsil etməsi də nəzərə alınır [28].

Seçilmiş bu hakimlər öz hüquqlarından 9 il müddətində istifadə edə bilərlər. Yəni hakimlər 9 illiyinə seçilirlər. Hakimlərin 9 illik seçilməyinə baxmayaraq, seçkilər hər üç ildən bir keçirilir və hər seçkidə 5 köhnə hakimi yeniləri əvəz edir. Statut hakimlərə yenidən seçilmək hüququ da verir. Seçilən hər bir hakim diplomatik toxunulmazlığa malik olur və elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyətindən başqa heç bir işlə məşğul ola bilməzlər.

Hakimin səlahiyyətlərinə xitam aşağıdakı hallarda verilir: 1) Hakim öz istəyi ilə istefa verdikdə; 2) Beynəlxalq Məhkəmə tərəfindən səlahiyyətlərinə xitam verildikdə; 3) Səlahiyyət müddəti bitdikdə.

1960-cı ildən bu günə kimi Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvündən dördü hər zaman Beynəlxalq Məhkəmədə təmsil olunub. Bunlar ABŞ, Fransa, Rusiya və Böyük Britaniyadır. Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərindən yalnız hazırkı Çin Xalq Respublikasını (1971-ci ilə kimi Çin Respublikası) bu siyahıya daxil edə bilmirik. Çünki ÇXR 1967-1985-ci illər arası Birləşmiş Millətlər təşkilatına namizəd təqdim etməyib.

Məhkəmə yenidən seçilmək hüququ ilə sədri və vitse-sədri üç illiyə seçir. Seçkilər gizli səsvermə yoluyla mütləq çoxluq prinsipi əsasında həyata keçirilir.

Məhkəmə yenidən seçilmək hüququ ilə mütləq səs çoxluğu və gizli səsvermə yoluyla yeddi il müddətinə öz katibini seçir. Bu qayda ilə də katibin müavini seçilir. Məhkəmə katibinin funksiyaları çox genişdir və məhkəmənin Statut və rəqlamentində müfəssəl təsbit olunub. Məhkəmənin katibliyinin fəaliyyəti dörd sahədə həyata keçirilir: - məhkəmə işi, məsələn, müxtəlif məhkəmə və tarixi ilk olaylara aid sənədlərin, qanunvericilik və saziş mətnlərinin və eləcə də hüquqşünasların rəylərinin yığılması; - diplomatik iş, o sıradan məhkəmənin adından müxtəlif xəbərlərin hazırlanması; - inzibati və maliyyə işi (məsələn, işçi heyətə, otaqlara, büdcənin hazırlanmasına və s. aid məsələlər); - dilçilik işi – müxtəlif sənədlərin redaktəsi və tərcüməsi üzrə işlərin icrası.

Beynəlxalq Məhkəmənin mərkəzi Hollandiyanın Haaqa şəhəridir, ancaq hakimlərin razılığı ilə başqa bir yerdə də toplantı keçirilə bilər.

Beynəlxalq Məhkəmənin səlahiyyətləri ancaq dövlətlər arasındakı mübahisələrə aiddir. Məhkəmə adi şəxslərlə dövlət arasındakı və əlbəttə, adi şəxslər arasındakı mübahisələrə baxa bilməz. Və hətta dövlətlər arasındakı mübahisələrə də bütün tərəflərin razılığı ilə baxıla bilər. Beləliklə, məhkəmənin səlahiyyəti dövlət üçün məcburi yox, ancaq fakültativdir. Məhkəməyə fakültativ səlahiyyətin verilməsi qərarı San-Fransiskodakı konfransın 4-cü komissiyasının birinci komitəsində məhkəmə üçün məcburi səlahiyyətin çoxsaylı tərəfdarları ilə olduqca gərgin mübarizədən sonra səs çoxluğu ilə (31-ə qarşı 14) qəbul edilmişdir. Dövlətlərin mübahisələri məhkəməyə fakültativ xarakterli həll üçün vermələri xüsusi olaraq özünü onda biruzə verir ki, Beynəlxalq Məhkəmənin statutunun 36-cı maddəsinin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq "tərəflərin məhkəməyə təqdim etdikləri bütün işlər onun səlahiyyətinə aiddir...". Fəqət statutun üzvü olan dövlətlər işlərin müəyyən kateqoriyaları üzrə məhkəmənin səlahiyyətini özləri üçün qəbul edə bilərlər.

Məhkəmə özünün məhkəmə funksiyalarından əlavə ixtiyari təşkilatın (belə sorğuları etmək üçün BMT-nin Nizamnaməsi ilə və ya ona müvafiq olaraq müvəkkil təyin olunmuş) sorğusu üzrə ixtiyari hüquqi məsələ üzrə məsləhət arayışı vermək hüququndadır. Beynəlxalq Məhkəmənin məsləhət arayışı ancaq beynəlxalq

hakimlərin beynəlxalq hüququn bu və yaxud digər məsələsi üzrə rəylərinin ifadəsidir. Bu məcburi xarakter daşımır və Beynəlxalq Məhkəməyə məsləhət arayışı üçün müraciət etmiş orqanı heç cürə məhdudlaşdırmır.

Çoxlu sayda konvensiya və sazişlər mövcuddur ki, onlara müvafiq olaraq dövlətlər gələcəkdə məhkəmənin yurisdiksiyasını tanıyacaqlarını öhdələrinə götürürlər. Bunlara aiddir: iki dövlət arasında yaranacaq mübahisələrin hamısına və ya bəzi kateqoriyalarına aid olan ikitərəfli sazişlər, mübahisələrin bir və ya daha çox kateqoriyalarına aid olan çoxtərəfli konvensiyalar və sair (statutun 36-cı maddəsinin 1-ci bəndi və 37-ci maddəsi). Beynəlxalq Məhkəmə bəzi məhdudsiyyətlərlə eləcə də beynəlxalq təşkilatların qərarlarının qanuniliyi üzərində dolayısı nəzarəti həyata keçirə bilər, apelyasiya instansiyası rolunda çıxış edə bilər və beynəlxalq inzibati tribunalların qərarlarının yenidən baxılması üzrə arayış çıxara bilər.

Statutun 38-ci maddəsinə müvafiq olaraq Beynəlxalq Məhkəmə öz qərarlarında aşağıdakılara əsaslanır: a) beynəlxalq konvensiyalar və sazişlərə; b) beynəlxalq ənənəyə; c) hüququn mədəni millətlər tərəfindən qəbul edilmiş ümumi prinsiplərinə; d) hüquq normalarını müəyyənləşdirmək üçün yardımçı vəsait kimi məhkəmə qərarları və ən görkəmli mütəxəssislərin doktrinalarına.

Bundan əlavə tərəflərin razılığı olarsa məhkəmə işi formal qanun üzrə yox, ədalətlik prinsiplərinə uyğun (yəni ex aequo et bono) həll edə bilər.

Beynəlxalq Məhkəmə əsasən aşağıdakı məsələlərə baxır: (Statut 36.2) - Hər hansı bir bəyannamənin təfsiri; - Beynəlxalq hüquqla əlaqədar hər bir məsələ; - Beynəlxalq öhdəliyə zidd bir hərəkətin gətirdiyi hər növ zərər ilə əlaqədar məsələlər - Hər hansısa bir məsələnin Beynəlxalq Məhkəmənin səlahiyyətləri çərçivəsində olub olmaması ilə əlaqədar yaranan ziddiyyəti yalnız Beynəlxalq Məhkəmə həll edir.

BMT-in Beynəlxalq Məhkəməsində hər iş, bir qayda olaraq, iki mərhələdən – yazılı və şifahi mərhələdən keçir. Yazılı mərhələ adətən bir neçə ay davam edir, çünki hər tərəfdən uyğun yazılı izahatların – memorandumların təqdimatı tələb olunur. Bir qayda olaraq, iş iki dövlətin razılığının (məhkəmədə işin araşdırılması

haqqında barışıqın) məhkəməyə verilməsi ilə başlanır. Əgər dövlət məhkəmənin səlahiyyətinə tabe olacağı barədə öz üzərinə öhdəlik götürübsə iddiaçı dövlət tərəfindən birtərəfli yazılı müraciət ilə ona qarşı iş qaldırıla bilər.

İş məhkəmədə dinlənməyə hazır olduqda şifahi təhqiqat başlanılır. Bu mərhələ adətən bir neçə gün (nadir hallarda bir neçə həftə) çəkir. Tərəflər nümayəndələri vasitəsilə çıxış edirlər və qəyyumların və vəkillərin köməyindən istifadə edə bilərlər. Belə təhqiqatdan sonra məhkəmənin bağlı iclası keçirilir. Açıq iclasda isə ancaq məhkəmənin qərarı elan edilir. Qərar hakimlərin sadə səs çoxluğu ilə qəbul olunur, səslər bərabər olarsa sədr həlledici səsə malikdir.

Beynəlxalq Məhkəmə işlərin daha tez həlli üçün tərəflərin razılığı nəticəsində 5 nəfərdən ibarət dairə yarada bilər (Statut, 29. Maddə). 1993-cü ildə Statutun 26.1 Maddəsinə görə ətraf mühitlə əlaqədar işlərə baxılması üçün xüsusi dairə yaradilib. Buna baxmayaraq bu dairə indiyə kimi heç bir işə baxmayıb.

III fəsil. Mübahisələrin beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həll olunması.

3.1. Mübahisələrə baxılması sahəsində beynəlxalq təşkilatların anlayışı, rolu, növləri.

Bu gün beynəlxalq sülh təmin edilməsi və müharibənin qarşısının alınması, sabilliyin qorunması, dövlətlərarası münasibətlərin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi məhz beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilir. Dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi tələbinin real ifadəsi olan beynəlxalq təşkilatlar bir çox sahələri əhatə edir və çoxtərəfli fəaliyyət göstərirlər. Lakin qeyd etmək olar ki, təyinatından asılı olmayaraq bütün beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin əsas qayəsi məhz beynəlxalq sülhün, təhlükəsizliyin təmin olunması və qorunmasıdır.

Beynəlxalq təşkilat müəyyən məqsədləri həyata keçirmək üçün beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılmış daimi fəaliyyət göstərən, müvafiq orqanlar sistemində malik olan, üzv dövlətlərin hüquq və öhdəliklərindən fərqli hüquq və vəzifələrə malik olan dövlətlər birliyinə deyilir [8,s129].

Sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində beynəlxalq təşkilatların həyata keçirdikləri tədbirlərin əhəmiyyəti son dövrlərdə xüsusilə artmışdır. Bu təşkilatların həyata keçirdikləri tədbirlər aşağıdakıları əhatə edir:

1. xüsusi sülhpərvərlik, daha doğrusu vasitəçiliyin təşkili ilə bağlı diplomatik cəhdlər və ya münaqişə edən tərəflər arasında sülh müqaviləsinin əldə edilməsini nəzərdə tutan danışıqların aparılması;
2. əldə edilən razılaşmaları yerinə yetirmək məqsədi ilə tərəflərin razılığı əsasında həyata keçirilən qeyri-hərbi xarakterli əməliyyatlar;
3. sülhə təhrik etmə- döyüşən dövlətlərin qarşısını almaq və ya onları sülhə məcbur etmək məqsədi ilə hərbi əməliyyatlar keçirmək və ya qüvvə tətbiq etməklə hədələmək;
4. sülh quruculuğu – hərbi əməliyyatlardan sonrakı dövrdə həyata keçirilən və münaqişə bölgələrində iqtisadiyyatın və siyasi stabilliyin bərpasını nəzərdə tutan fəaliyyət.

Üzv dövlətlərin əhatə dairəsinə görə təşkilatlar 2 qrupa bölünür:

1. universal təşkilatlar (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və s.)
2. regional təşkilatlar (Avropa Şurası, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, NATO və s.)

Ümumiyyətlə, beynəlxalq sülhü təmin etmək və müharibənin qarşısını alınması sahəsində bu gün bir çox universal və regional xarakterli beynəlxalq təşkilatlar bu və ya digər səviyyədə fəaliyyət göstərirlər. Bu təşkilatların necə fəaliyyət göstərməsi və bu fəaliyyətin mümkün nəticəsi təşkilatın xarakteri, imkanları, nüfuzu, üzv dövlətlərin xarici siyasət prioritetləri beynəlxalq münasibətlər sistemindəki mövcud şərait və s. hallardan asılı olaraq fərqli çalarlara malik olur.

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasında universal təşkilat kimi məhz BMT nəzərdən keçirilir. BMT demək olar ki, planetimizin bütün dövlətlərini birləşdirən və yarandığı gündən bəri beynəlxalq sülhün təmini və müharibənin qarşısının alınmasında əsas qoruyucu qismində çıxış edərək, dövlətlərarası münasibətlərdə gərginliyin aradan qaldırılmasına və onların həll edilməsinə yönəlmiş fasiləsiz fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunması sahəsində regional təşkilatlara gəldikdə isə burada NATO və ATƏT-in adını çəkmək yerinə düşərdi. Doğrudur, bu gün beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində digər regional təşkilatlar –

ASEAN, GUAM və s. mövcuddur. Lakin onların üzv dairəsi, təsir dairəsi, fəaliyyəti NATO və ATƏT qədər genişmiqyaslı deyil. Bu gün NATO və ATƏT regional təşkilat qismində çıxış etməsinə baxmayaraq beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması sahəsində dövlətlərarası münasibətlərdə təhlükəsizliyin təmin edilməsində böyük rol oynayırlar.

3.2.Mübahisələrə BMT çərçivəsində baxılması.

BMT bütün dünyada sülhü təmin etmək müharibələrin qarşısını almaq, dövlətlərarası dostluğun və əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə yaradılmış universal təşkilatdır. 1945-ci il iyulun 26-da BMT-nin Nizamnaməsi San Fransisko konfransında qəbul olunmuş və 1945-ci il oktyabrın 26-da qüvvəyə minmişdir. Hal-hazırda BMT-nin 192 [29] üzvü vardır. Müstəqil dövlətlərdən yalnız Vatikan bu təşkilata üzv deyildir.

BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinə əsasən BMT-nin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq və bu məqsədlə: sülhə təhlükənin qarşısının almaq və aradan qaldırmaq üçün və təcavüz aktlarını və digər sülhün pozulması hallarını yatırtmaq üçün səmərəli kollektiv tədbirlər görmək və sülhün pozulmasına gətirib çıxara bilən beynəlxalq mübahisə və situasiyaların dinc vasitələrlə və ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq nizamlanmasına və yaxud həll olunmasına müvəffəq olmaq;
2. Millətlər arasında, xalqların hüquq bərabərliyi və özünümüəyyənətmə prinsipinə hörmət əsasında dostluq münasibətləri inkişaf etdirmək, universal sülhün möhkəmləndirilməsi üçün digər müvafiq tədbirlər görmək;
3. İqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsində və irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və

azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq; və

4. Bu ümumi məqsədlərə çatmaq üçün millətlərin hərəkətlərini uzlaşdırmaq üçün mərkəz rolunu oynamaq [5].

Gördüyümüz kimi BMT-nin əsas məqsədlərindən biri məhz beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır. Qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifə və məqsədlərə nail olmaq üçün BMT müvafiq orqanlara malikdir. Bu orqanlar aşağıdakılardır: Baş Məclis, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosial Şura (EKOSOK), Qəyyumluq Şurası, Beynəlxalq Məhkəmə və Katiblikdir. Bu orqanlardan Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rola malikdir. Təhlükəsizlik Şurası bütün üzv dövlətlərin adından çıxış edir.

Bu orqan 15 üzvdən ibarətdir. Bu üzvlər iki kateqoriyaya bölünür:

- Daimi üzvlər;
- Qeyri daimi üzvlər.

Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərinin sayı 5-dir. Bunlar Rusiya, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və Çindir. Qeyri-daimi üzvlər isə 10-dur və hər iki ildən bir tərkibi dəyişir. Azərbaycan 24 oktyabr 2011-ci ildə ilk dəfə BMT TŞ-nın qeyri daimi üzvü seçilmişdir. Şuranın hər bir üzvü bir səsə malikdir. Prosedur məsələlər üzrə qərarları doqquz üzvün lehinə səs verməsi ilə qəbul olunur. Daimi üzvlərin veto hüququ mövcuddur. Şura elə təşkil olunur ki, fasiləsiz fəaliyyət göstərə bilsin. Hər bir üzvü bu məqsədlə Təşkilatın olduğu yerdə daim təmsil olunmalıdır [8,s.139].

BMT Nizamnaməsinin uyğun olaraq Təhlükəsizlik Şurası müharibənin qarşısını almaq, dövlətlərin dinc və səmərəli əməkdaşlığı üçün şərait yaratmaq işində müstəsna səlahiyyətlərə malikdir. O, beynəlxalq ixtilafa gətirib çıxara bilən və ya beynəlxalq mübahisəyə səbəb ola bilən istənilən mübahisəni və ya situasiyanı, həmin mübahisənin və ya situasiyanın davam etməsinin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına təhlükə yarada biləcəyini müəyyən etmək məqsədilə tədqiq edə bilər.

Sülhə təhlükənin, sülhün pozulmasının və ya təcavüz aktının olmasının müəyyən edilməsi Təhlükəsizlik Şurasının müstəsna səlahiyyətinə aiddir. Belə bir faktı müəyyən etdikdən sonra Təhlükəsizlik Şurası iki cür qərar qəbul edə bilər [8,s.135]:

1. silahlı qüvvələrin istifadəsi ilə bağlı olmayan tədbirlər barəsində. BMT Nizamnaməsinin 41-ci maddəsinə əsasən TŞ öz qərarlarının həyata keçirilməsi məqsədilə silahlı qüvvələrin istifadəsi ilə bağlı olmayan hansı tədbirlərin tətbiq olunması barədə qərar qəbul edə bilər və Birləşmiş Millətlərin üzvlərindən bu tədbirlərin tətbiq olunmasını tələb edə bilər.

2. Silahlı tədbirlər barəsində (Nizamnamənin 42-ci maddəsi). Əgər Təhlükəsizlik Şurası hesab etsə ki, 41-ci maddədə nəzərdə tutulmuş tədbirlər kifayət olmaya bilər və ya kifayət olmamışdır, O, hava, dəniz və ya quru qüvvələri vasitəsilə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və ya bərpası üçün zəruri ola bilən tədbirlər görə bilər. Həmin tədbirlər Birləşmiş Millətlərin Üzvlərinin hava, dəniz və ya quru qüvvələrinin nümayişlərini, blokadasını və digər əməliyyatlarını özünə daxil edə bilər [5].

Təhlükəsizlik Şurası dövlətlər arasında və onların daxilində mübahisə və münaqişələrin birbaşa nizamlanması, öz azadlığı uğrunda xalqların istiqlalıyyət əldə etməsi şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi kimi üsuldən də istifadə etmişdir. Belə ki, Şura müvafiq təhqiqat apardıqdan sonra 1970-ci ildə Bəhreynin istiqlalıyyətini tanımış və qanuniləşdirmişdir [10,s.278].

Təhlükəsizlik Şurasının sülhün təmin olunmasında səlahiyyətlərindən biri də regional (məhəlli) təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqəsi məsələsidir. Bu cür əməkdaşlıq müxtəlif formalarda, o cümlədən müntəzəm məsləhətləşmələrin aparılması yolu ilə bu və ya digər regional təşkilatın BMT-nin sülhməramlı fəaliyyətində iştirakını təmin edən diplomatik yardım, sülhməramlı missiyaların paralel operativ fəaliyyəti və birgə əməliyyatların aparılması yolu ilə həyata keçirilir [8,s.278].

Bunlardan əlavə, Təhlükəsizlik Şurasının praktikada geniş həyata keçirdiyi, lakin BMT nizamnaməsinin özündə birbaşa göstərilməyən daha bir mühüm səlahiyyəti vardır: potensial və ya mövcud münaqişə rayonuna müvafiq dövlətin

razılığı ilə sülhməramlı qüvvələrin göndərilməsi (sülhün bərpa edilməsi və ya qorunub saxlanması üzrə əməliyyatlar).

Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri məcburi xarakter daşıyır və yerinə yetirilməlidir. Lakin praktikada onların xeyli hissəsinə siyasi və ya digər mülahizələr ucbatından əməl olunmur. Məsələn, Dağlıq Qarabağla bağlı BMT-nin 822, 853, 874, 884-cü qətnamələri hələ də yerinə yetirilmir.

Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında BMT-nin gördüyü mühüm tədbirlər sırasına sülhün dəstəklənməsi üzrə əməliyyatlar da daxildir. Sülhün dəstəklənməsi üzrə əməliyyatlar hərbi personal cəlb olunmaqla münaqişə rayonunda vəziyyətin stabilləşdirilməsi, münaqişənin dinc yolla həll edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması, sülhün bərpası və dəstəklənməsi məqsədilə sülh xarakterli tədbirləri özündə birləşdirir. Sülhün dəstəklənməsi üzrə BMT əməliyyatları Namibiya, Anqola, Salvador, Kamboca və Mozambikdə aparılmışdır. Sülhün dəstəklənməsi üzrə əməliyyatlar əksər hallarda uğurla bitmiş və bir çox münaqişə regionunda mövcud təhlükəli vəziyyətləri aradan qaldırmış, stabillik elementi gətirmişdir. Sülhün dəstəklənməsi hərbi personalın köməyi ilə münaqişənin qarşısının alınması və sülhün bərpası üçün əməliyyatların həyata keçirilməsidir.

Sülhün təmin olunması və müharibələrin qarşısının alınması BMT-nin əsas vəzifələrindən olmuş və dövlətləri cəmiyyətin mərkəzi forum rolunu oynayan BMT öz fəaliyyətini bu özüldə qurmuş və bu istiqamət bir çox uğurlara imza atmışdır. BMT-nin bu istiqamətdə fəaliyyəti bu gün də aktualdır və beynəlxalq ictimaiyyətin diqqət mərkəzindədir.

3.3.Mübahisələrin həll olunmasında regional təşkilatların rolu.

a) NATO

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra SSRİ və ABŞ arasında ziddiyyətlərin nəticəsi olaraq kapitalist ölkələr NATO-nu, sosialist ölkələr isə qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasını yarıtdılar. NATO sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasında

mühüm rol oynayır. Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı NATO 1949-cu ildə aprelin 4-də Vaşinqtonda 12 dövlət arasında imzalanmış Şimali Atlantika müqaviləsi əsasında yaradılmışdır. NATO-da məqsəd – kollektiv müdafiə üçün, habelə sülhü təmin etmək və müharibələrin qarşısını almaq məqsədilə onun üzvlərinin sayını birləşdirməkdir.

Şimali Atlantika Müqaviləsinin iştirakçıları bütün beynəlxalq mübahisələrini beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik və ədaləti təhlükəyə məruz qoymayacaq sülh vasitələri ilə həll edəcəkləri öhdəliyini götürmüşlər. Onlar öz beynəlxalq münasibətlərində BMT məqsədləri ilə bir araya sığmayan güc tətbiq etmək və güc tətbiq etməklə hədələməkdən çəkinirlər. Şimali Atlantika Müqaviləsinin 5-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Avropada və ya Şimali Amerikada NATO-nun bir və ya bir neçə ölkəsinə qarşı hərbi təcavüz kimi qiymətləndiriləcəkdir. Bu zaman onlar müdafiəni BMT nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə müvafiq olaraq fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququ əsasında həyata keçirirlər. Hal-hazırda bu maddə bu təşkilatın ilkin yarandığı dövrdən fərqli olaraq, daha dəqiq və inkişaf etmiş öhdəliklər ehtiva edir və dövlətlər tərəfindən ciddi əməl edilir.

Şimali Atlantika Müqaviləsinin məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün qəliz siyasi və hərbi struktur yaradılmışdır. NATO-nun ali orqanı müxtəlif səviyyələrdə: dövlət və hökumət başçıları, xarici işlər nazirləri, daimi nümayəndələr hesab edilən səfirlər səviyyəsində fəaliyyət göstərən Şimali Atlantika Əməkdaşlığı Şurasıdır. Daimi nümayəndələr hesab edilən səfirlər səviyyəsində o, Daimi Şura kimi nəzərdən keçirilir. Şura çərçivəsində xarici əlaqələrin bütün məsələlərinə dair geniş siyasi məsləhətləşmələr aparılır, təhlükəsizliyin təmin olunması, beynəlxalq sülhün dəstəklənməsi, hərbi əməkdaşlıq məsələləri nəzərdən keçirilir. NATO-nun baş katibinin başçılıq etdiyi Katiblik daimi əsasda fəaliyyət göstərir. NATO çərçivəsində qəbul edilən bütün qərarlar üzv dövlətlərin iradəsini əks etdirir və ümumi razılıq yolu ilə əldə olunur. Bu hər bir üzv dövlətin suveren bərabərliyi və kollektiv sazişin uğurlu fəaliyyət təcrübəsindən qaynaqlanır. Şimali Atlantika Müqaviləsi (ŞAM) iştirakçılarının hüquq və öhdəlikləri onların BMT Nizamnaməsi və ya beynəlxalq sülh və ya təhlükəsizliyin dəstəklənməsi üzrə

Təhlükəsizlik Şurasının əsas məsuliyyətindən irəli gələn hüquq və öhdəliklərinə toxunmur [11,s.42].

NATO çərçivəsində müxtəlif səviyyəli və hərbi orqanlar: üzv dövlətlərin hərbi nazirlərinin iştirakı ilə yaradılmış Hərbi Planlaşdırma komitəsi, üzv dövlətlərin baş qərargah rəislərinin tərkibində Hərbi Komitə və s. orqanlar fəaliyyət göstərir. Qərargah rəislərinin daimi hərbi nümayəndələri tərkibində daimi hərbi komitə yaradılmışdır. Bundan əlavə Nüvə Müdafiəsi üzrə Komitə, Nüvə planlaşdırılması qrupu, Beynəlxalq hərbi qərargah, Avropada birləşmiş müttəfiq silahlı qüvvələrin ali baş komandanı, Atlantikada birləşmiş silahlı qüvvələrin Ali baş komandanı və s. mövcuddur [10,s.419].

Yarandığı gündən NATO-nun fəaliyyəti əsasən kollektiv müdafiə, xarici təhlükəyə qətiyyətlə mübarizə əsasında qurulmuşdu və bu istiqamət üzrə fəaliyyət uğurla nəticələnirdi. Lakin 1989-cu ildə baş vermiş hadisələr Avropada siyasi və beynəlxalq strukturların sürətlə dəyişməsinə gətirib çıxardı. Bir vaxtlar Avropanın parçalanma rəmzi sayılan Berlin divarı dağıldı. NATO buna reaksiya verdi və əvvəlki rəqibi olan ölkələrlə dərhal qarşılıqlı əməkdaşlığa başladı.

Hal-hazırda sülhə təhlükə yaradan məsələlərdən biri də bu gün gündəmdə olan nüvə silahı və dövlətlərin bununla əlaqədar fəaliyyətidir. NATO sülhün təmin olunmasında bu məsələyə xüsusi önəm verir. NATO-nun nüvə strategiyası və qüvvələr nisbətindəki dəyişikliklər Şimali Atlantika ittifaqını yeni təhlükəsizlik şəraitinə adaptasiyanın çoxsaylı müsbət, konkret misallarından biridir. “Soyuq müharibə” qurtardıqdan sonra sülh şəraitinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşması nəticəsində Şimali Atlantika İttifaqı öz nüvə gücünə arxalanmasını azaltmışdı. NATO-nun nüvə qüvvələri Avroatlantika regionunda böyük miqyasda müharibə aparılmasının ağılsızlığına dəlalət edərək, Avropada sülh və təhlükəsizliyi möhkəmlətdi.

Məlumdur ki, dövlətlər cəmiyyətinin xüsusi önəm verdiyi və beynəlxalq sülh və asayişin təmini üçün önəmli məsələlərdən biri də məhz nüvə silahı və dövlətlərin bununla əlaqədar yürütdükləri siyasətdir. İranın uranın zənginləşməsinə

yönələn fəaliyyəti sülhə təhlükə törədir və beynəlxalq cəmiyyətin narahatçılığına səbəb olmuşdur.

Şimali Atlantika ittifaqı və NATO-nun üzvü olmayan Avropa ölkələri arasında əməkdaşlığı təmin etmək üçün 1991-ci ildə “Sülh naminə əməkdaşlıq” (SNƏ) proqramı və bu proqramı həyata keçirməli olan Şimali Atlantika Əməkdaşlığı Şurası (ŞAƏŞ) yaradılmışdır. Həyata keçirilən yenidənqurma ilə əlaqədar Yeni Genişlənmiş Proqram (YGP) yaradılmışdır. Bu proqram NATO üzvlərinin və qeyri- üzvlərinin müdafiə və hərbi sahəsində, o cümlədən böhran şəraitində daha fəal əməkdaşlığını təmin etməlidir. Onun çərçivəsində NATO üzvlərinin və qeyri -üzvlərinin böhranların tənzimlənməsi üzrə əməliyyatların keçirilməsi üzrə Əməkdaşlığın Qərargah Elementləri (ƏQE) orqanının və Çoxmillətli Əməliyyat Qüvvələrinin (ÇƏQ) yaradılmasında iştirakı nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq təşkilat olaraq NATO müasir dünyada siyasi vəziyyətə getdikcə daha ciddi təsir göstərir. Təşkilatın keçmiş SSRİ məkanındakı hadisələrə müdaxilə etməsi əsasən onunla bağlıdır ki, postsovet məkanında yaranmış dövlətlərdə baş verən milli, etnik, ərazi münaqişələri bütövlükdə beynəlxalq münasibətlər sistemi üçün təhlükə yaradır. Hərbi-siyasi təşkilat kimi isə NATO bütün dünyada, o cümlədən postsovet məkanında münaqişələrin ləğv edilməsində öz rolunu artırmağa, bu ölkələrdə siyasi və iqtisadi böhranın aradan qaldırılmasına, demokratik islahatlar keçirilməsinə zəruri kömək göstərməyə çalışır. NATO şəraitə uyğun olaraq öz vəzifələrini daim yenidən müəyyənləşdirir, dünya siyasətində öz təsirini və xüsusi çəkisini artırmağa səy göstərir. Əvvəllər başlıca fəaliyyətini Qərbi Avropanın müdafiəsinə NATO-nun bu gün bütün qitədə sabitliyin təminatçısı olmaq istəyi göz qabağındadır.

NATO Şimali Amerika və Avropa təhlükəsizliyini ayrılmaz şəkildə möhkəmləndirən transatlantik əlaqələrin bariz ifadəsidir. Bu gün bu təşkilat bir çox coğrafi hüdudları açaraq qlobal təhlükəsizliyin təmin olunması və tənzimlənməsində danılmaz rola malik olan bir qurumdur.

b)Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT)

ATƏT vahid təsisat aktı olmayan, formalaşmaqda olan regional təşkilatdır. Bu təşkilat 3-7 iyul 1973-cü il tarixlərində Helsinkidə keçirilmiş xarici işlər nazirlərinin müşavirəsi ilə başlamış prosesin davamı olaraq yaradılmış regional təşkilatdır. 1995-ci il yanvarın 1-dək təşkilat Avropada təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi (ATƏM) adlanmışdır. Hazırda 56 üzv və 11 tərəfdaş dövlətlə dünyanın ən böyük regional təşkilatıdır.

Helsinki Yekun aktı ATƏM-in aşağıdakı fəaliyyət istiqamətlərini nəzərdə tutmuşdur:

- İnamın möhkəmləndirilməsi tədbirləri və təhlükəsizlik və tərksilahın bəzi bəzi aspektləri də daxil olmaqla Avropada təhlükəsizliyin təmini;
- Üzv dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərdə rəhbər tutmalı olduqları , Müşavirədə qəbul olunmuş 10 prinsipin yerinə yetirilməsi üzrə tövsiyələr;
- Aralıq dənizində təhlükəsizlik və əməkdaşlığa dair məsələlər;
- Dövlətlərin təhlükəsizlik, mədəniyyət, insan hüquqları, məlumat və digər sahələrdə əməkdaşlığı.

Regional beynəlxalq təhlükəsizlik təşkilatı sayılan ATƏT beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsində özünəməxsus rola malik olan nüfuzlu bir qurumdur. 1994-cü ilə kimi Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə Müşavirə kimi fəaliyyət göstərən ATƏT mənbələri soyuq müharibə dövrünə gedib çıxır.

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə təşkilat beynəlxalq təhlükəsizliyin təmini ilə əlaqədar fəaliyyət göstərir və 56 dövləti özündə birləşdirən bu təşkilat Vankuverdən Vladivostoka qədər olan geniş coğrafi və geopolitik məkanı əhatə edir. ATƏT öz regionunda ilkin xəbərdarlıq, münaqişələrin qarşısının alınması, böhranların tənzimlənməsi və münaqişədən sonrakı bərpa aləti kimi fəaliyyət göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, ATƏT-in beynəlxalq təhlükəsizlik və onun təmin edilməsinə olan yanaşması hərtərəfli və çoxcəhətlidir və hər şeydən əvvəl geniş çöxtərəfli əməkdaşlığa əsaslanır. Bu əməkdaşlıq silahlar üzərində nəzarət, preventiv diplomatiya məsələləri, təhlükəsizlik və inamın möhkəmləndirilməsi tədbirləri, insan hüquqları, seçkilərə nəzarət, iqtisadi və ekoloji təhlükəsizlik də daxil olmaqla təhlükəsizliyin bir çox aspektlərini birləşdirir. ATƏT-i digər mövcud

regional beynəlxalq təşkilatlardan fərqləndirən cəhət qərarların konsensus əsasında qəbulu və bütün üzv dövlətlərin bərabər statusa malik olması ilə səciyyələnən unikalılığıdır. ATƏT-in digər özəlliyi isə onun milli təhlükəsizlik sahəsində fəaliyyət göstərməsidir. Təşkilat həmçinin unikal mövqeyə malikdir. Bir tərəfdən onun formal beynəlxalq hüquqi statusu yoxdur, digər tərəfdən onun qərarları məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmasa da, siyasi məcburi qüvvəyə malikdir. Bununla belə, o beynəlxalq təşkilatlara məxsus əksər atributlara malikdir: daimi əsasda fəaliyyət göstərən orqanlar, daimi mənzil-qərargah və institutlar, daimi personal, yerlərdə bölünmə və davamlı maliyyələşdirmə.

ATƏT-in başlıca məqsədləri aşağıdakılardır: uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi üçün şəraitin yaradılması; təhlükəsizlik, tərksilah, münaqişəli situasiyaların qarşısının alınması, iqtisadiyyat, mədəniyyət, insan hüquqları və digər sahələrdə əməkdaşlıq [8,s.149] və s.

ATƏM beynəlxalq konfrans kimi fəaliyyət göstərən zaman aşağıdakı özəlliyi ilə səciyyələnirdi:

- Müşavirə hərbi ittifaqdan kənarəda həyata keçirilirdi;
- Dövlətlər müşavirədə tam bərabər hüquqlu şəkildə iştirak edirdilər;
- Müşavirənin qərarları konsensus əsasında qəbul edilirdi.

1994-cü il Budapeşt görüşünün qərarı ilə ATƏM ATƏT-ə çevrildi və bu qərar təşkilatın aşağıdakı məqsədlərini müəyyən etdi:

1. ümumi təhlükəsizlik sahəsinin yaradılması üçün norma və standartların qətiyyətlə istifadəsi;
2. ATƏM-in bütün öhdəliklərinin realizəsinin təmini;
3. məsləhətləşmə, qərarlar qəbulu və əməkdaşlıq üçün forum rolunu oynamaq;
4. preventiv diplomatiyanı gücləndirmək;
5. sülh əməliyyatlarının həyata keçirilməsi və mübahisə və münaqişələrin tənzimlənməsi qabiliyyətinin gücləndirilməsi;
6. insan hüquqları sahəsində fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi;

7. möhkəm bazar iqtisadiyyatı təsdiqi məqsədilə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi.

Göründüyü kimi bilavasitə 5-ci müddəə ATƏT-in sülhü təmin etmək və təhlükəsizliyin təmin sahəsindəki rolunu ehtiva edir.

ATƏT beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyin təmin olunmasına geniş və hərtərəfli yer ayırır. İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının təmini və təsdiqi və eyni zamanda iqtisadiyyat və ətraf mühit sahəsində əməkdaşlıq onun ayrılmaz hissəsi sayılan hərbi-siyasi problemlərin həllindən heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

ATƏT çərçivəsində beynəlxalq təhlükəsizliyə hərtərəfli yanaşma bu təşkilatın münaqişənin bütün inkişaf mərhələlərində-ilkini xəbərdarlıq və münaqişənin qarşısının alınmasından onların tənzimlənməsi və münaqişədən sonrakı bərpayadək aktiv tədbirlər həyata keçirməsində özünü büruzə verir. ATƏT-in beynəlxalq sülhün və asayişin qorunması sahəsində fəaliyyəti hərbi məsələlərlə əlaqədar öhdəlik və mexanizmləri də əhatə edir. ATƏT hərbi sahədə təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün açıqlıq, şəffaflıq və üzv dövlətlər arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi əsasında fəaliyyətini yönəldir.

ATƏT çərçivəsində 19 noyabr 1990-cı il Avropada adi silahlı qüvvələr haqda Müqavilə, bütün üzv dövlətlərin dəstəkədiyi 24 mart 1992-ci il Açıq səma haqda Müqavilə istər Avropa, istərsə də bütün regionda sülhün və təhlükəsizliyin dəstəklənməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. ATƏT-in 1999-cu ilin noyabrında keçirilən İstanbul sammitində Avropada təhlükəsizlik Xartiyası, Avropada Adi silahlar haqda Müqaviləyə uyğunlaşmaq haqda Saziş və s. qəbul edilmişdir. 19 noyabr 1999-cu il İstanbul sammitində qəbul edilmiş İstanbul Bəyannaməsi, Avropa təhlükəsizliyi xartiyası və İnamın və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üzrə tədbirlər haqda Vyana sənədi XXI əsrdə ümuməhatəli Avropa təhlükəsizlik sisteminin formalaşması üçün hüquqi baza yaratdı.

Bundan başqa ATƏT çərçivəsində bir sıra mexanizmlər mövcuddur ki, bu mexanizmlər beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasında böyük rol oynayırlar. Vyana mexanizmi, Moskva mexanizmi, Qeyri-adi hərbi fəaliyyətə

münasibətdə Məsləhət və Əməkdaşlıq mexanizmi, Berlin mexanizmi, Valett mexanizmi bu sərəya aiddir.

ATƏT müxtəlif səviyyəli sülhün dəstəklənməsi üzrə əməliyyatların aparılmasında müəyyən təcrübəyə malikdir. Onun missiyaları Bosniya və Hersoqovina, Xorvatiya, Estoniya, Latviya, Ukrayna, Gürcüstan, Moldova, Tacikistan, Dağlıq Qarabağ, əvvəlki Yuqoslav dövlətinin tərkib hissəsi olan Makedoniya və Kosovaya göndərilmişdir. Bu missiyaların mandatı münəqişə zonasında konkret situasiya nəzərə alınmaqla işlənilib hazırlanmış və yerlərdə münəqişə tərəflərinin nümayəndələri arasında sıx əlaqələrin qurulması və dialoqun gələcək möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutmuşdular. Sülhün dəstəklənməsi üzrə əməliyyatların aparılması zamanı ATƏT Avropa Şurası, NATO və digər beynəlxalq təşkilatların resurs və təcrübəsindən istifadə edə bilər.

Beynəlxalq sülhün və asyişin təmini sisteminin tərkib hissəsi olan möhkəm Avropa təhlükəsizlik sisteminin yaradılması XXI əsrin aktual problemlərindən biridir və ATƏT bir regional qurum olaraq bu vəzifənin həyata keçirilməsi istiqamətində aktiv fəaliyyət göstərməkdədir.

c) Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)

SSRİ-nin süqutundan sonra MDB-nin qurulması haqqında ilkin razılıq 1991-ci il dekabrın 8-də qəbul edilmişdir. Yaradıldığı ilk dövrdə üç üzvü var idi: Rusiya, Ukrayna, Belarusiya. Azərbaycan 1993-cü ilin sentyabrından MDB-yə üzv seçildi. MDB-nin təsis sənədləri aşağıdakılardır:

1. Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması haqqında 8 dekabr 1991-ci il sazişi (Minskə Belarus, Rusiya və Ukrayna tərəfindən imzalanmışdır);
2. 21-dekabr 1991-ci ildə Alma-Atada 11 dövlətin imzaladığı sazişə dair protokol;
3. 21 dekabr 1991-ci il tarixli 1991-ci il Alma-Ata Bəyannaməsi.

Nizamnamə MDB-nin hüquqi bazası hesab olunur və Birlikdə mərkəzləşmə meyllərinin güclənməsinə xidmət edir, sabiq SSRİ ərazisində stabillik zonasının

yaradılması və iqtisadi, humanitar və digər sahələrdə aktiv əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi işinə xidmət edir[11,s.64].

MDB-nin səlahiyyətlərindən biri də üzv ölkələr arasında sülhün və təhlükəsizliyin təmini, baş verə biləcək müharibələrdən çəkəndirmə, artıq başlamış müharibənin sülh yolu ilə başa çatmasını təmin etmək və s.dir. MDB Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinə görə Birliyin əsas məqsədlərindən biri: beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin edilməsində, silahlanma və hərbi xərclərin azaldılması üzrə effektiv tədbirlərin həyata keçirilməsində, nüvə və kütləvi qırğın silahlarının ləğv edilməsində, hərtərəfli və tam tərksilaha nail olmaq üçün üzv dövlətlər arasında əməkdaşlıqdır. Nizamnaməyə diqqət yetirsək görürük ki, III fəsil bütövlükdə ölkələr arasında sülhün və təhlükəsizliyin təmini məsələlərinə həsr olunmuşdur və “Kollektiv təhlükəsizlik və hərbi-siyasi əməkdaşlıq” adlanır. 11-ci maddəyə əsasən üzv dövlətlər beynəlxalq təhlükəsizlik, tərksilah və silahlanma üzərində nəzarət, hərbi qüvvələrin quruculuğu sahəsində razılaşıdırılmış siyasət həyata keçirir və hərbi nəzarətçilər və sülhün dəstəklənməsi üzrə kollektiv qüvvələrin köməyi ilə Birlikdə təhlükəsizliyi dəstəkləyirlər.

Əgər bir və ya bir neçə üzv dövlətin suverenliyi, təhlükəsizliyi və ərazi bütövlüyünə və ya beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhlükə yaranarsa, üzv dövlətlərin dərhal mövqelərini razılaşıdırmalı və yaranmış təhlükənin dərhal aradan qaldırılmasına tədbirlər görmək üçün BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə uyğun olaraq fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsi qaydasında zəruri olduqda silahlı qüvvələrdən istifadə və sülhyaratma əməliyyatları da daxil olmaqla qarşılıqlı məsləhətləşmələr mexanizmini işə salırlar. Birgə silahlı qüvvələrin istifadəsi haqqında qərar Birliyin dövlət başçılarının şurası tərəfindən və ya maraqlı dövlətlər tərəfindən onların milli qanunvericiliyi də nəzərə alınmaqla qəbul edilir.

Birliyin müdafiə, dövlət xarici sərhədlərinin mühafizəsi məsələləri üzrə ali orqanı Dövlət Başçısı Şurasıdır. Şura MDB iştirakçılarının onların ümumi mənafehləri sırasında fəaliyyəti ilə əlaqədar prinsiplial məsələləri müzakirə və həll

etmək səlahiyyətinə malikdir. Şüranın ildə iki dəfə iclası olur, lakin istənilən üzv dövlətin təşəbbüsü ilə o, növbədənənar iclaslar da keçirə bilər.

Sülh, təhlükəsizlik, tərksilah sahəsində beynəlxalq sazişlər və qərarların həyata keçirilməsində üzv dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyəti birgə məsləhətləşmələr yolu ilə həyata keçirilir. Üzv dövlətlərin konkret-siyasi əməkdaşlığının konkret məsələləri xüsusi sazişlərlə tənzimlənilir.

Nizamnamədə təsbit olunmuş müddəalar zamanın reallıqların və tələblərinə cavab vermir və bu gün bu müddəalar reallıqdan çox-çox uzaqdır. Bu da təsadüfi deyildir. Bunu bir neçə səbəblə izah etmək olar:

1. siyasi səbəblər. Ən çox məhz siyasi amillər üzündən MDB ölkələr arasında sülhün və təhlükəsizliyin təminində mühüm rol oynaya bilmir. Məsələn, Azərbaycan və Ermənistan, Rusiya və Gürcüstan arasındakı vəziyyəti misal göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstan 2008-ci il avqust ayında rus ordusunun Gürcüstan ərazisinə daxil olmasından sonra qurumun üzvlüyündən çıxdı. Bir çox mütəxəssislər tərəfindən siyasi amillər yeganə amil hesab olunsa da bu belə deyil.

2. SSRi-nin süqutundan sonra onun yerində yaranmış bu qurumda Rusiya öz hegemonluğunu davam etdirmək istəyir. Lakin artıq müstəqillik əldə etmiş digər dövlətlər isə məlumdur ki, bunu qəbul edə bilməz. Təşkilata daxil olan hər bir ölkə, o cümlədən, Rusiya da bərabərhüquqludur. Heç bir ölkə üstünlüyə malik deyildir.

Sülhün təmini, müharibədən çəkəndirmə sahəsində MDB ölkələri arasında bir sıra normativ aktlar imzalanmışdır. Bu aktlar aşağıdakıları aid etmək olar:

1. 21 dekabr 1991-ci ildə imzalanmış Nüvə silahına münasibətdə birgə tədbirlər haqqında Alma-Ata sazişi;

2. 12 aprel 1996-cı ildə imzalanmış MDB dövlətlərinin havadan müdafiə Birləşmiş Sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında saziş;

3. 19 yanvar 1996-cı ildə imzalanmış MDB dövlətlərinin sülhün dəstəklənməsi üzrə əməliyyatlarda iştirak üçün hərbi və mülki personalın hazırlanması və təlimi haqqında Saziş.

Lakin bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən, ilk növbədə də Rusiyanın öz hegemon rolunu saxlamaq cəhdləri və tez-tez Nizamnamənin prinsiplərinə zidd olan hərəkətləri və müxtəlif təzyiqlər vasitələrinə əl atması, Bəzi MDB dövlətləri ilə (Belarus, Ermənistan və s.) xüsusi münasibətlərinin olması belə, itirilmiş mövqelərin yerini doldura bilməz, çünki bu dövlətlər nəinki ayrı-ayrılıqda, hətta birlikdə də güc mərkəzi deyillər.

Rusiyanın MDB-nin gücləndirilməsinə olan marağı onun SSRİ dağıldıqdan sonra pozulmuş balansını bərpa etmək üçün, regionda öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün müttəfiqlərə, hərbi koalisiyaya ehtiyacı ilə şərtlənir. Digər bir tərəfdən NATO-ya qarşı güclü MDB-nin yaradılması beynəlxalq münasibətlər sistemində ciddi dəyişikliklər etməklə bərabər, “siyasi güclər” konfigurasiyasını kökündən dəyişərdi. Hər bir halda bu fikir sadəcə mülahizə olaraq qalır, lakin zamanın “sürprizlər”indən heç kəs sığortalanmayıb.

Nəticə

Müasir beynəlxalq hüquq çox mürəkkəb mühitdə fəaliyyət göstərir, çünki bu hüququ formalaşdıran və realizə edən dövlətlər ictimai siyasi quruluşda və xarici siyasət mövqeyində əhəmiyyətli fərqlərə malikdirlər. Beynəlxalq hüquq “gələcək nəsilləri müharibə bəlalarından qurtarmalı”, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təmin etməli, böyük azadlıqda sosial proqres və həyat şəraitinin yaxşılaşmasına kömək etməli, siyasi, iqtisadi, sosial sistemləri və inkişaf dərəcəsindən asılı olmayaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirməlidir. Dövlətlərin stabil sülhü qorumaq istəyi hər şeydən əvvəl onların xarici siyasəti və müasir beynəlxalq hüququn prinsip və normalarını şərtsiz icra etməsindən asılıdır. Sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələlərində dövlətlərin əməkdaşlığının obyektiv zərurəti beynəlxalq ümumi hüququn yeni sahəsi-beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun formalaşması və fəaliyyəti prosesini sürətləndirdi. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq münasibətlərdə hərbi gücün tətbiqinin qarşısının alınması və hərbişdirilməsinin məhdudlaşdırılması və ixtisarı məqsədilə dövlətlərin və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin hərbi, siyasi münasibətlərini tənzimləyən prinsip və normaların məcmusudur. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə beynəlxalq

hüquq subyektlərinin qarşılıqlı münasibətlərini tənzim edir, təhlükəsizliyin təmin olunmasının beynəlxalq hüquqi vasitələrini tədqiq edir.

Qarşılıqlı inteqrasiya beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsini hər hansı bir dövlət sərhədi çərçivəsindən çıxarmış, ümumi, beynəlmiləl məsələyə çevirmişdir. Deməli, ölkələri Yerdə stabil sülhün təmin olunmasına yönəltmək ilk növbədə daxili siyasətdən və sözsüz ki, müasir beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə riayət edilməsindən asılıdır.

Beləliklə, buraxılış işində bütün dünyada daima aktual məsələ olmuş və son dövrlər daha da aktuallaşmış sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasının beynəlxalq hüquqi vasitələri araşdırıldı. Qeyd etmək istərdim ki, son dövrlərdə baş vermiş münaqişənin qarşısının alınmasının yalnız dinc vasitələri göstərilir və yalnız problemin sülh yolu ilə aradan qaldırılması dəstəklənir. Bununla belə hər bir ölkə öz ölkəsini digər ölkələrin hücumundan müdafiə etmək, öz ərazi bütövlüyünü qorumaq hüququna malikdir.

Buraxılış işində aparılmış tədqiqatlar nəticəsində aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

- “Sülh və müharibə” problemi bəşəriyyətin ən böyük, dəhşətli problemlərindəndir və insan cəmiyyətinin yaranması ilə meydana çıxmışdır. Müharibələr müxtəlif səbəblərdən yarana bilər: mülki, etnik, dini, ərazi bütövlüyü və s.;
- Beynəlxalq hüququn mühüm və yeni sahələrindən biri olan beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol malikdir;
- Təhlükəsizliyin təmini vasitələri bilavasitə beynəlxalq aktlarda göstərilmişdir və yalnız o vasitələrdən istifadə olunur;
- Mübahisələrin həll olunmasında sülh vasitələrindən istifadə olunur və bu vasitələr diplomatik və məhkəmə vasitələri olmaqla iki qrupa bölünür;
- Münaqişələrin həll olunmasında beynəlxalq təşkilatların xüsusi rolu vardır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundova Z.Ə. “Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində” avtoreferat, Bakı 2005, s.27
2. Axundova Z.Ə. “Beynəlxalq təhlükəsizliyə yeni yanaşmalar” Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri. Elmi analitik və praktiki jurnal, 2005, №4, s.136-138
3. Axundova Z.Ə. “Təhlükəsizlik sistemlərinin anlayışı, növləri, əlamətləri” Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri. Elmi analitik və praktiki jurnal, 2005, №1, s.130-135
4. Axundova Z.Ə. “Tərksilah sülh və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunma vasitəsi kimi. «Qanun» ictimai-siyasi, elmi-hüquq jurnalı, 2007, №11, s.14-17
5. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi, Bakı: Hüquq ədəbiyyatı 2002, s.348-388
6. Dünyamalıyeva N.Z. “Müasir beynəlxalq münasibətlərdə hərbi-siyasi münaqişələr” Bakı 2007, s.160

7. Əliyev Ə.İ “Beynəlxalq ümumi hüquq”, Tədris-metodik vəsait. Bakı, Şirvannəşr, 2004. 208 s
8. Hüseynov L.H. “Beynəlxalq hüquq”, Bakı: Hüquq ədəbiyyatı 2002, s.420
9. İbayev V.Ə. “Beynəlxalq humanitar hüquq”, Bakı: Hüquq ədəbiyyatı 2001, s.496
10. Məmmədov R.F. “Beynəlxalq hüquq”, Bakı: Qanun 2002, s.751
11. Səfərova S.Ə. “Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun yeni inkişaf tendensiyaları”, Bakı: Şirvannəşr 2006, s.137
12. Анисимов Л.Н. Международно-правовые средства разрешения межгосударственных споров (конфликтов) / Л.Н. Анисимов. - Л., 1975, с.420
13. Бондарев И.М. Система международных судебных учреждений: учеб. пособие / И.М. Бондарев. - М., 2004, с.288
14. Вольфганг Граф Витцтум, Михаэл Боте, Рудолф Дольцер, Эккарт Кляйн, Филип Куниг, Кай Хайльброннер, Майнхард Шредер “Международное право” Москва. Берлин. Инфотропик Медиа 2011, с.961
15. Гасанова К.К. “Международное право” Москва, Закон и право 2008, с.408
16. Голованов В.Г., Суд Союзного государства: правовые проблемы становления и развития / В.Г. Голованов. - Минск, 2001, с.340
17. Игнатенко Г.В. “Международное право” Москва 2002, с.565
18. Клеандров М.И. Международные суды: учеб. пособие / М.И. Клеандров. - Тюмень 2000,с.230
19. Ковалева А.А., Черниченко С.В. “Международное право” Москва 2011, с.831
20. Лукашук И.И. “Международное право” Особенная часть Москва: Волтерс Клувер 2005, с.527

21. Московский Государственный институт международных отношений (университет) “Международное право” Москва: Юрайт Высшее образование 2009, с.1011
22. Толстых В.Л. Международное право: практика применения. Консультативные заключения Международного Суда ООН / В.Л. Толстых. - М., 2004.
23. Тункин Г.И. “Международное право” Москва 1982, с.417
24. Усенко Е.Т., Шингарецкая Г.Г. “Международное право” Москва: Юрист 2003, с.496
25. Энтин М.Л. Международные судебные учреждения / М.Л. Энтин. - М., 1984, с.390
26. Christine Gray “International Law and the Use of Force” Oxford University Press 2004, p.348
27. Malcolm N. Shaw “International Law” USA 2003, p.1288
28. Ustinia Dolgopol “The Challenge of Conflict: International Law Responds”, London 2006, p.628
29. Vaughan Lowe, Adam Roberts, Jennifer Welsh, Dominik Zaum “The United Nations Security Council and War: The Evolution of Thought and Practice Since 1945” Oxford University Press 2010, p.794
30. www.google.az
31. www.osce.org
32. www.un.org
33. www.wikipedi.org